

RECENSIONS

Corpus Inscriptionum Latinarum. Consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis editum. Vol. II. Inscriptiones Hispaniae Latinae. Curantibus G[eza] ALFÖLDY, M[arco] MAYER, A. U. STYLOW, adiuvante H. KRUMMREY. Editio altera. Pars XIV: Conventus Tarraconensis. Fasciculus primus: Pars meridionalis conventus Tarraconensis (CIL II / 14). Fasc. 1. Ediderunt G[eza] ALFÖLDY, M. CLAUSS, M[arco] MAYER, adiuvantibus J[osepho] CORELL, F. BELTRÁN, G[eorgio] FABRE, F. MARCO, I[sabel] RODÀ, Berolini-Novii Eboraci, Gualterius de Gruyter 1995, XXX-167 pp., 13 tabulae photographicae, IV tabulae geographicae, 814 bratteolae photographicae (= negatius en microfitxa).

Amb aquest llibre es publica el primer fascicle de la tan esperada segona edició del CIL II, o sigui del segon volum del famós *Corpus Inscriptionum Latinarum: Inscriptiones Hispaniae Latinae*. La nova edició inclourà les inscripcions llatines conegudes dels diversos 'conventus' de la Hispània romana; les editades per Emil Hübner, degudament revisades, en la primera edició del CIL II (1869), CIL II, *Supplementum* (1892), les *Inscriptiones Hispaniae Christianae* (1871), les *Inscriptionum Hispaniae Christianarum Supplementum* (1900), i en els volums VIII i IX de «*Ephemeris Epigraphica*» (1899 i 1903), a més de les publicades posteriorment i un gran nombre d'inèdites.

La història d'aquesta importantíssima 'editio altera' del CIL II, comença amb el viatge de L. Wickert a l'Estat Espanyol els anys 1928 i 1931, comissionat per l'Acadèmia de Berlín, i la redacció de les primeres fitxes per a allò que, en principi, havia estat proposat com a *Supplementum* del CIL II. La guerra civil espanyola (1936-1939) i la segona guerra mundial (1939-1945) feren impossible de portar a terme l'obra de Wickert. Una nova represa a partir del 1958, amb la creació del CECIL ('Colaboración Española al CECIL') per obra de José M. de Navascués, i de quelcom de similar a Portugal per S. Lambrino, tampoc no arribà a bon port.

Mentrestant, foren editats diversos 'corpora' epigràfics regionals o locals, com el d'Álvaro d'Ors per a Galícia, editat i continuat amb diversos col·laboradors a partir del 1949, el de F. Diego Santos per a Astúries (1961), el de C. Veny per a les Balears (1965), el de Sebastià Mariner per a Barcelona (1973) i el de Geza Alföldy per a Tarragona (1975), com també d'altres que farien la citació prou llarga, tal com hom pot veure en C. Castillo, *El progreso de la epigrafía romana en España*, dins «*Emerita*», XLVII (1979), 35-66; i les dues obres més globals de Josep Vives i Gatell, *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda* (ICERV) del 1969, i *Inscripciones latinas de la España romana* (ILER), una antologia de 6.800 textos (1971-1972).

L'evolució de l'epigrafia hispànica, doncs, i la multiplicitat bibliogràfica encara més, feien sentir la necessitat d'una edició unificadora d'un 'supplementum' al CIL II, i a la vegada el feien més possible. Així, a partir del 1981, a l'Institut Arqueològic Alemany de Madrid, sota la direcció d'A. U. Stylow, es va començar la catalogació dels 'títuli' hispànics. El treball es feia en col·laboració hispano-portuguesa-germànica, amb l'ajut d'estudiosos francesos i americans, i amb la subvenció de la Deutsche Forschungsgemeinschaft.

En la mesura amb què hom avançava en la catalogació, s'imposava, però, també l'evidència d'haver d'encaminar-se a una nova edició del CIL II, i no pas a la d'un 'Supplementum', com en un principi havia estat proposat. Les inscripcions catalogades eren més del triple de les aproximadament 6.500 recollides i publicades per Hübner en la primera edició del CIL II i de les *Inscriptiones Hispaniae Christianae* amb els seus suplementes i edicions.

La nova edició del CIL II es proposa reunir tots els 'títuli' de l'època romana fins al 711 trobats a la Península Ibèrica. Aquesta edició, doncs, en allargar els límits cronològics fins al final de l'antiguitat tardana, introdueix una raonable novetat en el CIL II, superant els criteris

hübnerians de romanitat massa severa, amb els quals es relegaven les inscripcions cristianes a un volum apart, el del 'Supplementum'. En canvi, en aquesta segona edició els mil·liaris només tindran una breu referència a l'inici de cada capítol, perquè seran agrupats i descrits en volum independent, el CIL XVII. També desapareix una bona part del 'instrumentum domesticum', perquè ha semblat objecte més propi de repertoris específics, sobretot en no poder garantir en cada cas la seva procedència peninsular. L'edició conserva, però, els grafits. Aquesta segona edició del CIL II distribueix el volum en catorze parts i diversos fascicles. Les catorze parts guarden l'ordre establert dels 'conventus' jurídics, des del 'conventus Pacensis' (Pars I) fins al 'conventus Tarraconensis' (Pars XIV). Segons el gruix del nombre d'inscripcions, cada 'conventus' pot ocupar part d'un fascicle, un o diversos fascicles, i les inscripcions hi són ordenades territorialment per ciutats, seguides de llurs suburbis i 'ager'.

La nova edició del segon volum del CIL ha començat, doncs, justament pel fascicle primer de la seva catorzena part (CIL II²/14 FASC. 1), dedicat a la zona meridional del 'conventus Tarraconensis'. El fascicle primer serà seguit per dos més, un amb l'epigrafia de Tarragona i 'vicinia' i un altre amb les inscripcions de la part septentrional del 'conventus'.

Aquest primer fascicle agrupa les inscripcions trobades de València a Tortosa. Hi són incloses totes les inscripcions de més de dues lletres, conegudes fins al 1993, i encara s'hi han afegit inscripcions trobades al final del 1993 i al començament del 1994, quan l'obra era ja en premsa, i que, per tant ja no han pogut tenir un número propi, sinó repetit i diferenciat amb una ordenació alfabètica suplementària. Això fa que les inscripcions numerades, de la 14, 1, a la 14, 814, siguin en realitat 857. Aquest nombre representa més del doble de les recollides per Hübner en la primera edició i gairebé una tercera part de les tres-mil inscripcions de tot el 'conventus Tarraconensis', cosa normal si prenem en compte que Sagunt amb Tarragona i Barcelona presenten els nuclis principals de l'epigrafia del 'conventus', i són dels més importants, pel nombre i per la informació, de tot el conjunt de l'epigrafia hispànica. (Ací recordaré que les inscripcions publicades després del 1994 són indicades en les pàgines inicials de la tercera secció de les *Notícies bibliogràfiques* en els volums XV i següents d'aquest anuari).

En un primer prefaci sobre el 'conventus Tarraconensis', G[eza] Alföldy dóna una apretada síntesi, amb la bibliografia corresponent, sobre la qüestió controvertida del origen dels 'conventus' jurídics de les províncies hispàniques, reafirmant-se en la seva convicció que els 'conventus' ja existien en el principat d'August i semblaria que a finals del segle III la divisió ja no tindria vigència. A més de les fonts epigràfiques, invoca el testimoniatge de Plini sobre la divisió de la província de la 'Hispania Citerior' en set 'conventus' i sobre les diverses regions del 'conventus Tarraconensis'; també la d'Estrabó sobre 'populi' i 'oppida' del mateix 'conventus'; i la de Ptolomeu.

Els confins del 'conventus Tarraconensis' limitaren al Nord amb els Pirineus, a l'Est amb la Mar Mediterrània i, al migdia, el riu Xúquer faria de límit entre el 'conventus Tarraconensis' i el 'Carthaginensis'. Geza Alföldy creu que la part occidental de l'actual província de València (pertanyent a Castella fins al segle passat), el traçat entre Requena, Utiel i Sinarques pertanyeria al 'conventus Carthaginensis', basant-se en l'homologació de formes i fórmules dels 'tituli'. La regió de l'Alt Palància sembla que, amb certesa, pertanyia al 'conventus Tarraconensis', car les inscripcions són en bona part homologables a les de Llíria i Sagunt. El municipi de Rubielos de Mora caldria, en canvi, que fos atribuït al 'conventus Carthaginensis' o al 'Caesaraugustanus'. El Forcall, l'altiga Lesera segons Alföldy, i la Iglesia del Cid, al 'Conventus Tarraconensis'. Els altres indrets de l'actual província de Terol, al 'conventus Carthaginensis' o al 'Caesaraugustanus'. És impossible delimitar exactament els límits entre l'ager' de Dertosa (Tortosa) i l'ager' de 'Celsa' (Velilla de Ebro), colònia del 'conventus Caesaraugustanus', com també entre l'ager' de Tarragona i el de Lleida. Tal vegada pertanyeria a l'ager Ilerdensis' Penelles, a mig camí entre Lleida i Guissona (Iesso), oppidum del conventus Tarraconensis; del mateix 'conventus' seria també Isona (Aëso).

La indefinició dels límits occidentals del 'conventus Tarraconensis', la dificultat de distingir convenientment l',ager' de cada 'oppidum', per manca de fites termenals o d'altres indicacions, i el desconeixement d',oppida' entre Sagunt i Tortosa, obliga els editors a conjecturar sovint l'atribució de les inscripcions a un 'ager' concret a base dels magistrats o decurions que hi són esmentats, pels noms, per la tipologia dels monuments o per la situació geogràfica.

Els editors d'aquest primer fascicle del CIL II²/14 s'han valgut d'una amplíssima bibliografia, que omple dotze pàgines in folio, amb unes set-centes entrades. Entre les fonts antigues són privilegiades l'obra del Conde de Limiares, del segle XVII, sobre les inscripcions del regne de València, i la de Emil Hübnér del segle passat. Entre els autors d'aquest segle són citats Josep Sanchis Sivera i, especialment, Josep Corell per la seva obra d'investigació de les fonts manuscrites poc conegudes o poc estudiades, i l'exploració, descripció, correcció i edició de textos epigràfics de la regió valenciana, de Lliria, l'Alt Palància, Sagunt i 'Lesera'. També l'obra monogràfica de G. Pereira Menaut sobre València, la de L. Martí Ferrando sobre Lliria, la de F. Beltrán Lloris sobre Sagunt i la de Ferran Arasa Gil sobre l'Alt Palància i la província de Castelló.

Els editors han considerat primordial l'edició dels 'títuli', la descripció del monument, la lectura i els suplementes dels 'títuli' i llur datació.

En la descripció del monument epigràfic, a diferència de la primera edició, que privilegiava els criteris textuais i paleogràfics, aquesta segona edició aplica també els principis de terminologia i tipologia del suport material o arqueològic, establerts des del 1963 pel *Corpus Signorum Imperii Romani*, amb la convicció que un document és formalment determinat per la seva estructura abans d'esdevenir determinat pel text de la inscripció; o sigui, que un document ja correspon a una tipologia determinada de monument abans d'esdevenir votiu o funerari pel seu text. D'ací, doncs, la possibilitat d'establir criteris aplicables (i aquesta segona edició els aplica) a la datació dels suports o a una certa precisió de la cronologia d'un document a partir dels materials emprats o de l'ús específic de certs materials.

La transcripció dels textos és feta en minúscules, diferentment de la primera edició, que, seguint el costum de l'època, la feia en majúscules; també s'han desenrotllat les abreviacions. En la datació també s'han sobrepasat els criteris estrictament paleogràfics de la primera, combinant-los amb els historiogràfics i amb els que, en cada cas i en cada indret, podien formular-se a partir dels indicis oferts per la tipologia i els formularis; tendint, però, sempre a establir marges cronològics una mica amples i d'aplicació homogenia i general.

Els comentaris i les interpretacions de cada inscripció s'han reduït a l'essencial i la seva bibliografia a les edicions principals i estudis més autoritzats. Amb criteri encertat, l'obra és publicada íntegrament en llatí, la llengua tradicional i comuna d'humanistes i d'epigrafistes i, per tant, com a llengua comuna, útil i eficaç. Els editors han seguit un sistema de signes diacrítics molt evolucionat, redactat per H. Krummrey, que, amb el suport de S. Panciera, ja l'any 1980 havia dedicat al tema un llarg article en el núm. 2 de la sèrie «Títuli», publicada per la Universitat de Roma. El sistema s'empara en la convicció que ni els signes diacrítics clàssics, ni les normes del sistema anomenat de Leyden, elaborat el 1932 i perfeccionat el 1938, ja no responen a les exigències d'un editor actual d'epigrafia clàssica, i que cal evitar, doncs, que cadascú es vagi fabricant anàrquicament els signes que necessita. El sistema, com es pot comprendre, tendeix a la racionalització i uniformització en la transcripció epigràfica. L'adopció del sistema en l'edició nova del CIL II, ben segur que contribuirà a la seva normalització, no sempre unànimement acceptada, tant per una certa complexitat que imposa en la transcripció dels textos (i que a parer d'alguns podria obviar-se simplement amb l'aparat crític adequat), com per les dificultats que pot comportar a l'hora d'imprimir les obres. Tot sospesat, però, deu ésser positiu comptar amb un sistema de transcripció altament afinat per a l'edició crítica dels textos al més alt nivell científic, el d'un 'corpus' com és aquest. Si bé, posats a dir, insinuarem, ni que sigui de passada, que ens reca el fet que no es mantingui la 'i llarga' (j)

en la transcripció en minúscules, quan, ben segur, seria més simple i fàcil de representar-la amb la 'j' que amb un signe diacrític.

El fascicle conté nou pàgines d'índexs sinòptics i tres plantes geogràfiques, la de València, la de Sagunt i la de Tortosa, amb la indicació localitzada de les descobertes epigràfiques, i també un mapa de tota la part meridional del ,conventus Tarraconensis', amb la indicació de les colònies i municipis i dels seus confins incerts, dels diferents llocs on han estat trobades inscripcions, dels mil·liaris, dels límits incerts del ,conventus' i de la via romana que, almenys conjecturalment, pot ésser restablerta.

Una utilíssima novetat d'aquesta edició són les tretze làmines fotogràfiques, que il·lustren les tipologies més comunes o els ,tituli' més nobles, i també, en microfites (,bratteolae'), el catàleg complet de les imatges de tots els monuments existents i dels dibuixos o gravats de les inscripcions perdudes.

Els ,tituli' autèntics, precedits d'una breu referència als mil·liaris i als ,tituli falsi et alieni', han estat repartits en set unitats geogràfiques, que corresponen als set capítols del fascicle: *Valentia, Edeta sive Liria, Jérica' et vicinia, Saguntum, Regio inter Saguntum et Leseram et Dertosam sita, Lesera i Dertosa*. Cada unitat geogràfica és introduïda per un comentari sintètic, però suficientment ampli, d'un gran interès, eficaç i suggestiu, que combina les fonts historiogràfiques i arqueològiques amb les dades conclusives del dossier epigràfic corresponent. El primer capítol del fascicle, amb les inscripcions de ,Valentia', és redactat per Geza Alföldy i M. Claus; el sisè, amb les de ,Lesera', pel mateix Alföldy, F. Beltrán i F. Marco; el setè i últim, amb les de ,Dertosa', per Georges Fabre, Marc Mayer i Isabel Rodà. Els altres quatre han estat redactats pel citat Alföldy.

G. Pereira Menaut havia publicat el 1979 *Inscripciones romanas de Valencia*; mancava, però, una recol·lecció ordenada de l',ager Valentinus'. Ara tenim, doncs, en aquest primer capítol del fascicle, recollides cent quinze incrípcions de ,Valentia', colònia de la tribu Galèria, i vint-i-nou del seu ,ager': dues d'Alaquàs, una de Benifaió, una de Sueca i una de Cullera, quatre d'Alfarb i una de Llombai. Per la tipologia del monument, podrien pertànyer també a l',ager Valentinus' una inscripció de Vilamarxant, cinc de Ribarroja i una de València la Vella. Quatre inscripcions sepulcral, molt simples, trobades a Torís, Alboraiç, Bunyol i Xiva, respectivament, s'han d'atribuir també a València, sense més fonament que el veïnatge geogràfic. En canvi, els editors creuen que hi pertanyen verament les cinc inscripcions trobades a Paterna, Godella, Montcada i Carpesa. De les inscripcions honoràries i d'algunes sepulcral, es pot deduir l'existència de dos ,ordines': «Valentini veterani et veteres», a més dels honors. Les inscripcions sacres, sempre interessants per a l'estudi dels cultes religiosos, són deu i alguna altra de dubtosa, a la colònia, i la meitat al seu ,ager'. Sis inscripcions de la colònia són cristianes, totes entre els segles V i VII. Els formularis i la tipologia de les inscripcions sepulcral han permès, per llur homogeneïtat, d'establir criteris segurs de datació per a les del s. I i les del s. II.

El capítol segon recull les seixanta-vuit inscripcions del municipi d',Edeta' o ,Liria', la Llíria actual, anomenada per Ptolomeu amb aquell doble nom, testificat també per alguns dels ,tituli' del ,corpus'. De la mateixa documentació epigràfica sembla desprendre's que el municipi de ,Liria' fou constituït per August. Els ,tituli' es reparteixen en honoraris i sepulcral, entre els quals la famosa inscripció «M. Cornelius M. f. Gal. Nigrinus Curiatus Maternus», ciutadà del municipi i cònsol l'any 83. D'altres són de gènere incert, una sola de sagrada, la menció del temple de les Nímfes, i cap de cristiana. Per la situació geogràfica, pels noms i per la tipologia dels monuments sepulcral es poden atribuir a l',ager' de ,Liria' les quaranta-cinc inscripcions trobades cap al nord del Túria: tres a Benaguasil, una a la Poble de Vallbona, tres a Pedralba i tres més a Bugarra, una a Xestalgar i una altra a Calles, trenta-una a Vilar de l'Arquebisbe, una a Figueroles de Domenyo, i una a Llíria/part de Diago. Totes sepulcral, fora d'algunes d'incertes, i cap de cristiana. Totes pertanyen als segles I i II, si exceptuem la núm. 14, 123, que és del segle III. Des del punt de vista paleogràfic, la lletra és

majorment quadrada, amb exemples també de rústica i librària, i les interpuncions triangulars.

El capítol terç és dedicat a les inscripcions d'Eixèrica i ,vicinia'. Les vint-i-sis inscripcions d'Eixèrica, totes sepulcral, com les altres trenta-set de l'Alt Palància, exceptuades tres de gènere incert, i cap de cristiana, podrien pertànyer a un municipi desconegut de la tribu Galèria, que sembla haver de situar-se cap a Rubielos del Cid i al seu ,ager'. Hom podria pensar en la ciutat d'Otobesa o Etobesa, coneguda per Ptolomeu i testificada per una inscripció de ,Liria', una de l',ager' saguntí i una altra de Lusitània (CIL II, 829). Els gentilicis i els ,cognomina', com també la tipologia sepulcral i els formularis es poden homologar amb els de Sagunt i principalment amb els de ,Liria'. Per aquest motiu, Geza Alföldy pensa que els 'tituli' de l'Alt Palància, sense cap notícia d'honors municipals ni d'obres públiques, són més atribuïbles al territori de Lliria que al de Sagunt, si és que no ho són a aquell altre municipi desconegut, abans esmentat, i potser constituït per August. Les lletres, quadrades, foren gravades amb poca cura i amb no pocs trets vulgars. Vint-i-sis inscripcions pertanyen a Eixèrica, catorze a Viver, quatre a Caudiel, dues a Algímia d'Almonesir, set a Sogorb, set a Begís, i una a Pina de Montalgrao. Vilanova de Viver i Montant, respectivament. Totes són de final del segle I i començament del II, sense cap del III.

El capítol quart conté les inscripcions de ,Saguntum, municipium civium romanorum', segons el testimoniatge de Plini. Aquests ,tituli' saguntins ocupen la major part del fascicle. Les inscripcions de l'àrea urbana van del núm. 14, 291 al 14, 579, i les del ,territorium', del núm. 14, 580 al 14, 757. Els límits de l',ager' saguntí no són coneguts exactament. Per l'atribució de les inscripcions, sembla que se li podrien incorporar el Grau Vell, el Puig i Puçol pel sud; a l'est, limitaria amb la regió de l'Alt Palància; i pel nord se li podrien atribuir la Muntanya Frontera, la Masia Gurrana, Benicalaf, Quart de les Valls i potser Almenara, fins al riu de Millars i la regió d'Onda. També s'han trobat inscripcions relacionades amb famílies saguntines, magistrats possiblement saguntins i homes de la tribu Galèria, a Almassora, Onda i L'Alcora. En la perifèria de Sagunt, les afinitats dels textos han permès de determinar quatre indrets, centres de culte o monuments funeraris col·lectius: el Monument de la Trinitat (núms. 14, 337-14, 346), el santuari del ,Liber pater' a la Muntanya Frontera (núms. 14, 656-14, 686), l'àrea de l'anomenat temple de Venus a la Muntanyeta dels Estanys (núms. 14, 687-14, 708), i el santuari d'un déu desconegut a la muntanya de Santa Bàrbara (núms. 14, 716-14, 726).

L'epigrafia saguntina resulta una font efecíssima per al coneixement de l'estratificació social de la ciutat i del seu territori. L',ordo honorum' era el següent: ,sedilis', ,duumvir' i ,quaestor'. El sacerdoti —,flamen, pontifex o augur'— es donava simultàniament o posteriorment a aquests honors municipals. La distinció entre ,ordo' i ,plebs' es mostra molt més jerarquitzada a Sagunt que en d'altres ciutats. A més d'ésser propietaris dels ,fundi', els nobles es repartien els càrrecs públics, els honors i el sacerdoti. Als humils i als ,peregrini' els era vetat pràcticament l'accés als honors. El sevirat, per exemple, que en d'altres indrets permetia una certa promoció dels lliberts rics, no existia a Sagunt, així com tampoc la facultat dels plebeus d'associar-se en col·legis ,tenuiorum'. I pels ,nomina', es desprèn que la immensa majoria de la plebs urbana o rural eren lliberts o clients dels nobles i també esclaus en gran nombre. El ,corpus' epigràfic saguntí resulta també interessantíssim per a il·lustrar les relacions entre culte i societat: les inscripcions ens permeten de conèixer els ,cultores Dianae', el temple de Venus i de ,Liber pater', les inscripcions votives a Isis, Asclepius, Pelàgia, als ,Lares Augusti', a Mercuri August, a Júpiter Òptim Màxim i a d'altres divinitats desconegudes, interpretacions romanes dels déus ibèrics. El culte a Mart sembla una característica particularment saguntina; els associats al ,collegium Saliorum', col·legi que fora de les ciutats italianes només es troba a Sagunt, es donen el nom de ,conlusores' (núm. 14, 351), derivat d'un ritual en honor de Mart, que commemorava la ,virtus' bèl·lica dels saguntins.

Les inscripcions saguntines conserven vestigis ibèrics, tant en la tipologia com en els noms. Els cognoms, generalment llatins, sovint són grecs en els esclaus i lliberts. També es troben cognoms raríssims, com ,Latina Globuli', ,Hirundinis', ,Graeca Eucoles' i ,Orexis' o semblants. La lletra és quadrada o quadrada oblonga. L'ús de les interpuncions triangulars, amb el vèrtex apuntant cap dalt, permet, per la seva extensió i homogeneïtat, conclusions interessants d'ordre cronològic; els epígrafs, amb aquesta característica i en aquest àmbit territorial concret, es poden datar a l'època Júlio-Clàudia, fins a la fi del segle I.

Sobre un conjunt tan ampli d'inscripcions com el de Sagunt —el més ampli del ,conventus Tarraconensis', si exceptuem la ciutat de Tarragona— els editors han pogut extreure criteris cronològics suficientment segurs, basant-se en la tipologia dels monuments i en la homogeneïtat dels diversos formularis. Les observacions i les conclusions, molt interessants, de Geza Alföldy, es troben detallades en la pàgina 62 del fascicle. El ,titulus' més antic, que fa referència al municipi (núm. 14,305), és de l'any 3 o 4 aC. No es troben inscripcions posteriors al segle III, ni tampoc inscripcions cristianes, si exceptuem la de la pàtera d'Onda (núm. 14, 750), que ha d'ésser datada entre el 650 i el 711.

Els editors apleguen en el capítol cinquè, sota la denominació de *Regio inter Saguntum et Leseram et Dertosam*, un conjunt d'inscripcions, que, segons Geza Alföldy, no se sap ben bé si s'han d'adscriure al territori de Sagunt, de ,Lesera', de Tortosa o d'algun o alguns altres territoris romans, potser encara desconeguts, i que en la primera edició Emil Hübner ja descrivia genèricament com a «oppida inter Saguntum et Dertosam sita varia». Les inscripcions han aparegut a Borriol, Cabanes, Coves de Vinromà, Albocàsser, indrets situats a la part occidental de la muntanya marítima, que travessava la Via Augusta entre Tortosa i Sagunt, una contrada, on també han estat descoberts deu mil·liaris. Igualment, han aparegut inscripcions a Alcalà de Xivert i a Santa Magdalena de Polpís, més al sud en la vall abans de Torreblanca i, cap al sud, a Castelló de la Plana i Nules. Un total de tretze inscripcions, gairebé totes perdudes, sepulcral, excepte quatre d'incertes, i que es poden datar entre el segle I i el III, una del temps de Pompeu i una altra de l'època Júlio-Clàudia.

Els editors dediquen el penúltim capítol, el sisè, a ,Lesera' i al seu ,territorium'. La identificació d'aquest probable municipi, desconeguda en la primera edició de Hübner, és deguda a un estudi, publicat el 1977, per Geza Alföldy, que el situa a El Forcall/La Moleta dels Frares, en el Maestrat. Les inscripcions són deu en total: poques, però prou importants (cinc són reproduïdes en les làmines finals del fascicle), com la núm. 14,770, trobada a La Vespa, però procedent d'El Forcall/La Moleta dels Frares, que constituïria l'única font per a determinar l'estructura municipal de Lesera i per a identificar-la amb la ,Làssira' o ,Lèssera' de Ptolomeu. O les inscripcions núms. 14, 771 i 14, 772, que permetrien d'adscriure el municipi a la tribu Galèria i que, per tant, podrien fer suposar la seva possible institució anterior a l'època Flàvia, en temps d'August. Les inscripcions també ens donen a conèixer alguns prohoms del municipi, com, per exemple, membres de la família ,Domitia', que compareixen en el monument de La Iglesuela del Cid, i un ,Baebius', que cal relacionar amb els ,Baebii' de Sagunt. De fet, les inscripcions de Sagunt sovint són homologables a la tipologia i als formularis dels epígrafs de ,Lesera'.

L'últim capítol publica el conjunt de les inscripcions de Dertosa. L'any 1977, Marc Mayer havia fet ja una primera avaluació de l'epigrafia tortosina, que havia completada amb Isabel Rodà l'any 1985. Ara es publiquen, per primera vegada reunides totes les inscripcions de ,Dertosa', conegudes físicament i documentalment. Sense comptar els dos mil·liaris, el de Sant Jordi de Calafat i el de L'Aldea, són trenta-quatre les inscripcions: cinc de sacres, dotze d'honoràries, tretze de sepulcral i una que podria ésser honorària o sepulcral, dues de gènere incert, a més d'una altra possiblement trilingüe, però perduda. L'estudi de les inscripcions tortosines ha suposat la redescoberta o identificació de llur assentament actual dels epígrafs núms. 14, 781, 14, 784, 14, 799, 14, 800 i 14, 803. De les honoràries, les quatre dedicades als emperadors han pogut ésser datades amb molta precisió, com també la núm. 14, 784, de

gènere sacre, del temps d'Antoní Pius. Entre les sepulcral, a partir de les úniques tres lletres de la núm. 14,807, 'VNT', ha estat restituit un possible '[requiesc]vnt', basant-se en similituds paleogràfiques de diversos 'tituli' de Tarragona. Si fos així, seria l'única cristiana, i semblaria datable del segle V. La sepulcral hebrea, núm. 14, 806, per la tipologia i el seu text trilingüe, en hebreu, llatí i grec, aconsellaria la data de cap als segles VI-VII. Aquesta, doncs, i les poques cristianes que han estat trobades, serien les més tardanes del fascicle, en el qual la majoria de les inscripcions són dels segles I i II, poques del III i poquíssimes dels posteriors. En la qüestió debatuda sobre l'adscripció de Dertosa a 'colonia' o 'municipium', els editors s'inclinen pel darrer. S'emparen en el testimoniatge d'Estrabó i principalment en la numismàtica, que, segons que sembla, permetria de datar la municipalitat de Dertosa el temps de Cèsar i de Tiberi. Per aquest motiu, la 'c' abreviada del v. 5 de la inscripció núm. 14,788, que no té restitució òbvia, els editors creuen que es podria restituir per '[i]vitat[is]', en comptes de '[coloniae] D[ertosanae]'. La municipalitat de 'Dertosa' seria també testificada per la inscripció núm. 14, 786, del temps d'Antoní Pius, que parla de «[r]es p[ublica] Dertos[anorum]», i probablement encara cap a final de l'any 282, per la inscripció de l'emperador Carus (núm. 14, 789). La importància de l'Ebre i la seva navegació, que podrien haver donat origen a la fundació de la ciutat, sembla que també podrien d'alguna manera reflectir-se en la fórmula 'peregre defunctus', present en dues inscripcions, en els cognoms 'Hiberi' i potser 'Paludini', així com en el testimoni del culte a 'Castor' i 'Polux', als déus tutelars del comerç marítim i en les imatges de navilis, com la de l'estela núm. 14,800. L'estudi dels suports monumentals o dels materials lapidis, la pedra sorrenca de Flix o el jaspi de La Cinta ('brocatello'), han tingut interessants derivacions, no sols en el coneixement dels tallers, sinó també en la cronologia. Les inscripcions procedeixen de Tortosa, Benifaller, Camp-redó, Ginestar, Mianes, Tivissa, Tivenys i Vinebre. De Vinebre justament és la nobilíssima estela funerària, amb inscripció mètrica, trobada el 1988, i que es pot considerar una primícia gairebé, i clou amb molta dignitat aquest recull.

Un primer fascicle, doncs, de bons auguris, que fa esperar els altres amb desig, que demostra el progrés de l'epigrafia hispànica; i ja que justament per aquest mateix progrés aquesta havia arribat a una notable complexitat de documentació i d'informació, aquest 'corpus', òbviament, es convertirà per molt de temps en un recurs impagable i en un instrument imprescindible; encara ho serà més, quan podrem tenir a les mans les taules, els 'notabilia varia' i els 'grammatica quaedam', tan importants per als estudis comparats dins l'epigrafia mateixa o entre les seves disciplines afins.

Josep Martí i Aixalà

SEVERUS OF MINORCA, *Letter on the Conversion of the Jews*. Edited with Introduction, Translation, and Notes by Scott BRADBURY (Oxford Early Christian Texts, 8), Oxford, Clarendon Press 1996, X i 144 pp.

La circular del bisbe Sever de Menorca (a. 418), des de fa uns quants anys sembla que surt del món de la sospita i del menyspreu i poc a poc és reconeguda com a preciosa font per a la història del cristianisme, del judaisme i també de la cultura de la Romanitat. Després de les dues edicions crítiques sortides a Mallorca, la de Gabriel Seguí i Vidal l'any 1937 i la del que signa aquesta recensió (1987 i 1992 i no 1985), Scott Bradbury ha retornat sobre el text severià. Hi ha adjuntat la corresponent traducció anglesa.

Tot i que allò que més ens interessa és el text de la Circular, no ens hi estendrem gaire, car Bradbury no ha trobat nous còdexs, raó per la qual fonamentalment coincideix amb el que donàrem el 1992. Les convergències són clares des del número de còdexs, fins a les filiacions

que es poden establir, passant per la preferència que des de Seguí hom ha donat al Pal. Lat. 856 (*P*) de la Biblioteca Vaticana, que després ha rebut el suport del còdex Wolfenbüttel 2738 (*W*). Cesare Baronio va publicar l'edició princeps' a partir del còdex Vat. lat. 1188 (*V*), que és el més modern dels coneguts. L'altra família és formada per quatre còdexs que es conserven al Nord de França i a Bèlgica. Bradbury no ha donat totes les variants d'aquests darrers còdexs, car són realment secundàries. Tampoc no ha detallat les variants ortogràfiques i ha omès les indicacions sobre el canvi de l'ordre dels mots en les nombroses vegades que això ocorre. Com a conseqüència d'aquestes opcions, l'aparat crític és el bàsic, però sense detalls que a vegades poden ésser interessants. Això no obstant, l'opció de l'editor permet d'obtenir un text correcte.

Les observacions sobre les diverses opcions textuais secundàries podrien ésser nombroses, però no sempre tindrien importància. Per exemple, dues vegades (18.24 i 21.6) el còdex *P* no és sol a donar la variant ‚percon-‘, però l'editor ha preferit l'altra, ‚percunct-‘. Atès que no perjudiquen el text, no enumerarem les ocasions, en les quals s'ha preferit una lectura diversa de la que proposen els dos còdexs *P* i *W*. A vegades pot ésser que aquesta llibertat millori el sentit.

El text és precedit d'una llarga introducció. Entre els punts que ressalta l'autor, cal esmentar l'especial atenció a la invenció de les despulles de sant Esteve. Hi addueix nova bibliografia. Però, malgrat l'arribada d'Orosi amb les relíquies del sant protomàrtir, una vegada que Sever ha exposat el canvi que s'ha obrat en l'actitud seva i en la de la comunitat cristiana de Iamona (Ciutadella), la presència de sant Esteve queda dins l'oblit en la resta de la carta de Sever. Aquesta és una de les raons per les quals no sembla que hàgim de considerar aquest escrit com una peça hagiogràfica, cosa amb la qual l'autor és d'acord.

Amb raó, l'autor retorna sobre la manera de datar la carta. Sever adopta la fórmula ‚post consulatum‘, que és força antiga i més freqüent d'allò que hom pensa. L'autor retorna a descriure la successió dels esdeveniments, dins la setmana que serveix de xarxa narrativa a Sever, que abasta des del dissabte, dia 2 de febrer, al següent dissabte, dia 9, de l'any 418.

Quant a la seqüència dels esdeveniments, estimam que té més lògica una lectura que es decanti pel còdex *P*, en el passatge del núm. 19.1. Si tenim present que l'expressió ‚Triduum [...] emensum est‘ (núm. 16.1), se refereix al dilluns, dia 4, nosaltres creïm preferible donar la lectura ‚Postridie‘, és a dir, l'endemà, al núm. 19.1, que té també bons testimonis als còdexs, i sembla més precís. D'aquesta manera, el dimarts seria un dia ple. Altrament, seria l'únic dia buit, dins una setmana que no és sobrada de temps. Així, l'expressió ‚sequenti igitur die‘ se referiria al dimecres, dia 6, i al núm. 24.5 (corregiu la indicació 24.4) l'expressió ‚tertia illuxit dies‘, que pensam que s'ha de prendre amb relació a la visió del globus, ens menaria al dijous, dia 7. La resta del calendari no tindria problemes.

Quant al plantejament de l'autenticitat, l'autor retorna sobre els arguments ja coneguts, aprofitant el valor dels testimoniatges externs. Precisaríem que a la resposta a les dificultats de Bernhard Blumenkranz s'hi pot afegir que els textos bíblics de la carta de Sever difícilment permeten retardar la seva datació. A més, cal dir que aquest autor no tingué present que les Balears al segle VII eren sota dominació bizantina i no visigoda. Quant a la confusió que hauria provocat el crit: ‚Theodore, credas in Christum‘, que s'hauria entès com si es tractàs d'un passat (Teodor ha cregut en Crist), cal dir que suposa una evolució de la llengua romànica molt prematura. A més, en quin indret s'hauria provocat aquesta confusió? A un indret que evoluciona cap al català o vers el castellà? Quant a una tercera transformació lingüística, la del llatí a les Balears, ens trobem ben a les fosques. Cal no negligir-ho, car se tracta de l'escenari dels esdeveniments.

Hi ha altres punts que mereixen un comentari. Quant als jueus a les Balears, creïm que hi ha bibliografia suficient per a eixamplar-ne l'horitzó. L'arqueologia i la toponímia ens ajuden en aquest capítol. Tampoc no diríem que Teodoret de Cir sigui l'únic que conserva la tradició del viatge de sant Pau a la Hispània. Són molts més, començant pel Fragment de Muratori, i

pens que els dels segles IV-V, en bona part depenen de la lectura dels *Actes dels Apòstols* apòcrifs. També cal dir que hi ha bibliografia més analítica sobre el monestir de Cabrera.

No seríem tan propensos a creure que l'esperit del mil·lenni afectàs Sever. Més tost creim que hem d'interpretar la seva conclusió fent una lectura comparada amb la conclusió de l'Ep. 11* de Consenci, passatge en el qual també urgeix l'eliminació del priscil·lianisme, amb el sistema del terror, com bé repeteix Bradbury. Les pretensions de Sever i Consenci són poc escatològiques. Creuen més en l'exercici del poder dins la història. Era també el sistema de Patrocle d'Arle. En connexió amb aquest punt, consideram que la postura és molt acostada al text de Consenci, quan en dedueix la col·laboració d'aquest darrer en la redacció de la Circular de Sever.

Interessants són les divagacions que llegim sobre el 'Comes Litorius', que fou 'praeses' de la Balearica. Cal veure si per raó d'edat és possible que l'identifiquem amb l'altre confirmat com a 'comes rei militaris' per l'any 435 i encara actiu el 439.

Creim que serà positiu suggerir la normalització dels topònims de Maó en lloc de Mahón, Ciutadella i no Ciudadela, Port de Fornells i no Puerto de Fornells, Lleida en lloc de Lérida, Illa del rei i no Illeta del Rey, Son Bou en lloc de San Bou, poca cosa per a un autor estranger.

El volum ben editat, que presentam, recull l'estat actual dels temes i del text, sense pretensions innovadores. Una selecta bibliografia i un índex temàtic i onomàstic clouen aquesta obra.

Josep Amengual Barle

Pere PUIG I USTRELL, *Els pergamins documentals: naturalesa, tractament arxivístic i contingut diplomàtic* (Normativa Arxivística, 3), Barcelona, Direcció General del Patrimoni Cultural 1995, 202 pp.

Poques vegades m'havia trobat al llarg de la vida en la situació compromesa d'haver de presentar una obra per fer-la comprensible al públic erudit, com aquesta en què hom m'ha ofert l'oportunitat de recensionar el llibre del company de vocació arxivística, Pere Puig i Ustrell, *Els pergamins documentals*. És que l'obra, a la qual ara em refereixo, és d'un abast tan gran i tan complex, ofereix a l'estudiós tants d'aspectes, tots d'un interès summe, que no semblava possible que pogués ésser mai feta per una sola persona. Ja Francesc Olivé i Ollé, Cap del Servei d'Arxius, diu encertadament en la presentació del llibre que «és important de fer notar que no es disposava fins ara d'una obra d'aquestes característiques, ni en català ni en cap altra llengua». És veritablement un manual imprescindible tant per a qui aspira a donar-se una completa formació professional en el camp de l'arxivística, com per a la consulta de determinats punts tècnics, que sovint ens convé de fer a aquells qui ja fa llargs anys ens movem en el món de la documentació històrica conservada en els nostres arxius. De més a més, l'autor ha tingut l'encert de posar a l'abast dels estudiosos, al final dels cinc substanciosos capítols del seu estudi, una selecta bibliografia molt ben escollida d'entre tot allò que, anys ha, s'ha publicat sobre aquesta matèria.

Pere Puig, sense entretenir-se a fer cap introducció a tota la seva obra, en la qual podríem veure inicialment reflectida la seva intencionalitat, ens posa de cop i volta al bell mig del tema. Sota el títol del capítol I: *El pergami i les col·leccions documentals*, ens explica què és el pergami i quines aplicacions principals ha tingut i té, tant com a suport escriptural de documents d'innombrables categories, com en qualitat d'element utilitari i decoratiu de conjunts de documents, quan aquests van voler ésser convenientment relligats.

Després d'assegurar-nos que no es pot donar amb exactitud la data de la invenció del pergami escriptural, ens diu que el seu ús es va difondre el s. II aC., que es va normalitzar conjuntament amb el paper durant l'antiguitat clàssica fins al s. IV dC., però que no va

substituir pràcticament el paper fins al s. VII; així mateix ens informa que el pergamí va esdevenir el suport dels documents més emprats pels copistes i escriptors de l'Edat Mitjana fins al s. XIII, quan es va difondre la fabricació i la utilització del paper. Des d'aleshores i fins al s. XVIII, el pergamí es reservà per als documents més importants, i encara es conserva en algunes cancelleries fins al dia d'avui, per bé que d'una manera esporàdica. A cadascuna d'aquestes èpoques de la història del pergamí, l'autor hi fa l'aportació dels seus grans coneixements arxivístics; el pergamí i els textos llibraris i jurídics, el pergamí i l'ensenyament universitari, les copisteries medievals i la invenció de la impremta, etc. A continuació, l'autor ens explica com i quan el pergamí anà cedint lloc a la producció documental en paper, i les seves excepcions. I, després d'informar-nos amb una gran erudició sobre l'ús del pergamí documental i llibrari a l'antiguitat i a l'Alta Edat Mitjana (romans, merovingis, visigots, anglo-saxons, i altres països germànics i Itàlia), ens fa conèixer on es troben els primers pergamins catalans, quants n'hi ha i d'on procedeixen. Després s'estén entorn l'elaboració de documents i còdexs luxosos en pergamí —pergamí tenyit amb porpra o escrit amb lletres d'or o d'argent— arreu d'Europa, i especialment a Catalunya; l'autor fa gala dels seus coneixements amplíssims sobre els palimpsests, manuscrits i documents reutilitzats, tant en el món europeu com dins l'àmbit de Catalunya.

Però Puig intitula el segon capítol de la seva obra: *Naturalesa i conservació física dels pergamins*. Hi exposa la producció que se'n feia a l'època tardo-romana, passant per la producció dels monestirs carolingis, així com els diferents tipus bàsics de pergamí elaborats, ja sigui a l'àrea mediterrània, ja sigui a l'àrea germànica i insular irlandesa i anglesa, fins a arribar al segle XIII. L'autor s'estén en la descripció minuciosa de les diferents tècniques emprades des de l'antiguitat fins als nostres dies per a preparar degudament el pergamí com a matèria escriptòria, tant pel que fa als diferents sistemes d'acondicionament de les pells d'animals destinades als 'scriptoria' per transcriure-hi llibres, com per escriure-hi documents, públics o privats. De més a més, ens fa avinent que el pergamí, un cop fabricat, calia que els escriptors o els qui els ajudaven preparassin de manera immediata els 'fulls' que hom anava a emprar, tallant-los a la mida adient i marcant-hi amb punta seca les línies convenients, sobretot si es tractava de producció llibraria, perquè la feina de l'escriptor resultés el més digna possible i fos capaç d'ésser il·luminada i miniada pels miniaturistes. A continuació, l'autor s'entreté a explicar al lector la naturalesa i característiques físiques del pergamí.

Amb tot allò que ha dit fins ara, Puig s'anticipa a allò que segueix, dedicat a la conservació dels pergamins ja escrits. Perquè parteix de la base que els pergamins han sofert, al llarg dels segles, alteracions intrínseques (irregularitats del propi pergamí, defectes de la fabricació, acció corrosiva de la tinta emprada, etc.) i alteracions extrínseques (tipus de pergamí, o humitat ambiental, que moltes vegades ha propiciat que hi cresquessin elements vegetals de tipus micològic, etc.), la llum que ha alterat l'estructura inicial del pergamí o de la pol·lució atmosfèrica. A aquestes mutacions, cal afegir-hi les que provenen de la manipulació humana del pergamí, llibrari o documental, derivat de l'ús, consulta o estudi del contingut del document escrit, al qual fa de suport; i ja no parlem d'allò que potser ha hagut de sofrir per culpa de fenòmens naturals (terratrèmols, incendis, inundacions, esfondraments d'edificis, etc.).

Suposat tot allò que precedeix, l'autor enfoca allò que anomena 'tractament físic dels pergamins': què cal fer i com s'ha de fer per salvaguardar-los: la neteja, en sec o humida, d'elements estranys, l'aplanament dels pergamins (si són de tipus documental, molt freqüent en els fons de documentació familiar), la neutralització de l'acidesa de la tinta emprada per l'escriptor, la consolidació de tot un pergamí o de la part consumida, la reparació de parts fragmentades o esquinçades, la desinfecció i la desinsectació, la conservació dels segells, si n'hi ha, tant la dels de placa (aplicats sobre cera, lacre o altres materials idonis) com la dels que s'anomenen penjants, que poden ésser de cera blanca o acolorida, o bé de metall vulgar (plom) o preciós. Tanmateix, també cal tenir present que de vegades uns pergamins o els fulls d'un

còdex són tan ressecs que, a fi que no segueixin cruixint per culpa de l'enduriment obtingut i acabin trencant-se, cal que siguin tractats químicament en un bon laboratori per tal que recuperin la seva hidratació inicial i la seva pròpia flexibilitat. I per acabar aquest capítol segon de l'obra, Puig, abans de parlar-nos de l'emmagatzematge tant dels pergamins com dels segells, fa una interessantíssima exposició sobre la «identificació arxivística dels pergamins», se sobreentén, de caire documental. Tot allò que acabem d'annotar, fet amb una immensa profusió de detalls tècnics, és fruit d'una experiència vital personal de l'autor davant moltes col·leccions documentals i de molts milers de pergamins de caràcter documental, que han passat per les seves mans; qui sotscriu aquesta recensió, que porta unes quantes dècades al front d'un gran arxiu amb moltes dotzenes de milers de pergamins, en dóna testimoni.

Fins ací, Puig ens ha fet conèixer tot allò que en podríem dir el material amb què ha de treballar el conservador d'un arxiu pel que fa als pergamins documentals, o allò que ell mateix anomena en el subtítol de l'obra *Naturalesa i tractament arxivístic* d'un fons de pergamins documentals; un escolàstic en diria l'element 'material' de la seva dissertació. Ara, en canvi, en el capítol tercer de l'obra: *Diplomàtica dels pergamins documentals*, l'autor ens endinsarà en el nucli central del llibre, en el coneixement intern del document considerat en ell mateix, contingut o escrit sobre un pergami determinat. Això ens farà conèixer l'element 'formal' del seu estudi, és a dir, tot allò que ateny l'estudi, no pas de la materialitat del pergami o suport del document, sinó allò que diu i com ho diu el text escrit sobre l'element material del pergami.

Després d'una extensa introducció metodològica sobre aquesta part, entorn allò que és verament la ciència 'diplomàtica', l'autor s'estén entorn la mecànica de la producció documental, la pública i la privada, tant en el món romà com entre els pobles germànics. Tanmateix, com que l'autor del llibre ens vol portar al coneixement de la diplomàtica precomptal, comtal i catalana, produïda al nostre país, explica com els visigots continuaren la validació jurídica dels documents heretada de la Baixa Romanitat. I així, ens defineix el caràcter de l'escriptura emprada pels escrivans visigòtics, ens fa conèixer els diversos tipus de documents produïts i, en una lluminosa síntesi, tracta de la gènesi diplomàtica i de l'estructura del document entre els visigots, repassant successivament la 'invocatio', la 'intitulatio', la 'inscriptio' i la 'salutatio' del protocol fins a la 'notificatio', la 'expositio' i la 'dispositio' —la part central del document: donació, venda, compra, permuta, etc.—, passant per la 'sanctio' i la 'roboratio', i acabant amb els elements importantíssims de la 'datatio' introductòria de l'escatocol —'factum' o 'datum', etc.— i els 'signa' dels atorgants, dels testimonis i de l'escrivà. En acabar aquesta part tan important de l'estudi, Puig fa una breu però suficient disquisició sobre la llengua, el llatí usat: «els escrivans, diu, no eren conscients d'usar el llatí vulgar», tot i ésser transmissors del llenguatge que el poble usava quotidianament.

Aleshores, de l'esquema del document visigòtic que acaba d'explicar, Puig aplica els criteris convenients a la documentació, diguem-ne, catalana —aquí em permetria d'insinuar a l'autor que, per una millor claredat del tema, jo invertiria l'ordre de l'exposició: característiques generals de la diplomàtica del període pre-feudal i la transformació feudal de la documentació, els documents del primer període comtal, tipologia dels documents, valor jurídic i forma diplomàtica— (matèria importantíssima) per seguir amb l'exposició de la gènesi documental, l'estructura formal, i la llengua i l'escriptura emprada pels nostres escrivans de l'Edat Mitjana.

El nou ordre social que a Catalunya es produí a mitjan segle XI, es consolidà a mitjan segle XII i s'enriquí en el moment d'aparèixer els primers indicis de la recepció del dret comú, i encara més amb motiu de diversos fets d'importància molt rellevant esdevinguts durant el segle XIII, propicià que el dit nou ordre incidís fins i tot en la formulació material dels elements, tradicionals fins a aquell moment, del procés de documentació dels actes jurídics. I així, hom pot comprovar que i com els documents contractuals d'aquell moment anaren

modificant diverses fórmules jurídiques documentals i n'introduïren de noves, fins que fou adoptat el nou sistema notarial.

Puig segueix exposant com en el decurs del segle XII s'instauraren les escriptories públiques, on els documents privats adquiriren la categoria de públics; en la primera meitat del segle XIII comparegueren els registres notarials, on els notaris es guardaven còpia o resum del document que havien expedit en forma pública: tot en explicar-nos com es redactava l'instrument notarial. Així mateix precisa la tipologia dels documents del segle XIII i la llengua i l'escriptura dels documents dels segles XII i XIII; i obre un parèntesi per estudiar breument els diversos còmputs de cronologia emprats pels escriptors i notaris des de l'època visigòtica els segles VII-VIII, fins al segle XVIII. Puig estudia la naturalesa del document públic i del document privat; el procés de producció dels documents, des de l'administració patrimonial fins a la cancelleria pública; l'aparició de noves fórmules diplomàtiques i primeres codificacions arxivístiques, i la tipologia dels documents comtal i reials.

És un fet que l'obra que estem recensionant és d'un abast tan gran, que hom queda astorat de veure i comprovar com s'ha pogut encabir tanta matèria en aquests dos centenars d'atapeïdes pàgines. Al capítol quart del llibre de Puig, *Descripció, investigació i difusió*, l'autor hi ha fet cabre tot allò que pot ésser dit sobre els tres apartats, als quals acabo de referir-me.

Si cal acceptar que en els segles IX-XII aquestes col·leccions són materialment homogènies, perquè el pergamí era l'únic suport que podia ésser emprat pels escriptors, també hem d'admetre que, un cop s'anà divulgant l'ús del paper, els pergamins es convertiren en un subgrup de descripció dels fons documentals de tots els arxius. Uns i altres, els documents en pergamí i els de paper, formen un tot històricament indissociable. Amb tot, els arxius normalment mantenen les sèries complementàries de documents en pergamí, perquè pel seu format no són classificables, des del punt de vista cronològic, conjuntament amb els documents escrits sobre paper.

Tanmateix, a l'hora d'organitzar un arxiu, cada pergamí documental ha d'ésser descrit a nivell d'unitat elemental, última i indivisible. Ací Puig proposa el coneixement de les normes internacionals de descripció, aprovades pel Consell Internacional d'Arxius, conegut per la sigla ISAD(G), del 1992. Atès que, encara que un document en pergamí no sigui materialment homologable amb la documentació germana en paper d'un fons determinat, sí que ho és des del punt de vista del contingut del document. En una paraula, en fer el recull dels documents i la descripció de tot un fons documental determinat, no s'han de destriar els documents pel seu suport material —pergamí o paper— sinó que cal classificar tota la documentació d'una unitat històrica pel seu contingut, barrejant, si cal, les fitxes de pergamí i de paper, si així ho demana la realitat de la documentació. Amb aquesta finalitat, Puig introdueix l'estudiós en el coneixement immediat de la normativa de l'ISAD(G), tant pel que fa a l'àrea o àmbit d'identificació del document en pergamí, com en la de context i contingut, la d'accés i utilització i la de materials relacionats.

A continuació, sembla que l'autor, dins la seva exposició, vulgui obrir un parèntesi sobre la descripció dels documents en pergamí, i s'estén tant en allò que es refereix a la consulta pública de tota la documentació sol·licitada per un investigador com en la conveniència de recórrer a la reproducció dels documents per tal d'aconseguir seguretat en la consulta i el maneig dels pergamins, estalvi de volum i pes, i per facilitar la informació requerida per l'estudiós. Sobre aquests dos punts, Puig demostra un coneixement exhaustiu de tota mena de tècniques.

Així mateix, de cara a la difusió del contingut dels pergamins mitjançant la seva publicació, Puig fa una altra digressió, que potser no encaixa prou bé en la línia expositiva central de la seva obra. Tanmateix, l'autor demostra un gran coneixement, no sols teòric, sinó també pràctic de la metodologia més apta per a la preparació de tots els elements per tal que puguin resultar verament útils a tota mena d'estudiosos i servir de material ben disposat a una possible edició, com és ara: maneres de precisar i presentar la datació de cada pergamí, diverses maneres de redactar els regests, establiment de les possibles famílies contextuals en el cas que

hom trobés diverses còpies d'un mateix document, comentari introductor i a l'edició, establiment del text crític, criteris generals que sembla que cal observar en la transcripció d'un document, presentació del text, ortografia de determinats textos, formació de l'aparat crític i, a la fi, com cal redactar les taules i els índexs. En la gran majoria de detalls que Puig dóna o proposa hom pot convenir plenament, en alguns d'altres pot dissentir-ne.

En la cinquena i darrera part de l'obra que recensiono, l'autor fa una interessant aportació al coneixement de *Les col·leccions de pergamins documentals de Catalunya*. Sempre és arriscat de fer estadístiques, però no deixa d'ésser un bon punt de partença per a ulteriors precisions més completes, quan s'obtinguin les dates dels qui no van contestar l'enquesta feta pel Servei d'Arxius de la Generalitat de Catalunya el 1994. Segons aquesta, avui per avui, els pergamins documentals catalans se'n van a la ratlla de 300.000, entre els arxius municipals, comarcals, eclesiàstics, d'institucions diverses, i de particulars; uns dos terços són d'arxius eclesiàstics. Puig, demés d'establir el nombre de pergamins, estudia la cronologia de les col·leccions i la seva procedència, l'estat en què avui es troben els inventaris dels pergamins quantificats i àdhuc els propis documents en pergami, quants i quins fons han estat reproduïts d'una manera o altra i, per acabar, amb quines publicacions i edicions de tots els fons documentals en pergami comptem avui a Catalunya.

Com a apèndix, l'obra ofereix vuit pàgines, on són fotogràficament reproduïts diversos tipus de pergamins, i uns models de mobiliari antic (any 1538) i modern (any 1994) d'arxius catalans per a guardar-hi pergamins. Demés, hi ha un annex: els *Resultats de l'enquesta sobre els documents en pergami conservats als arxius i a d'altres institucions de Catalunya* (1994); aquests resultats són oferts ací dins els àmbits geogràfics en què fou feta l'enquesta, per comarques i municipis.

A l'hora d'acabar aquesta recensió —malgrat alguns petits dissentiments accidentals—, vull fer patent a l'autor la meua admiració per allò que ha realitzat i felicitar-lo per l'esforç ingent, al qual s'ha sotmès a fi de condensar en aquest manual tots els aspectes de la seva obra, que resulta un veritable tractat complet d'arxivologia. Aixímateix, no em puc estar d'animar-lo a seguir treballant en aquest camp de la cultura que, encara que poc agrair —l'arxivologia no passa d'ésser una ciència auxiliar de la història—, és molt de lloar perquè amb el seu afany posarà certament a les mans de molts futurs investigadors i estudiosos, unes valuoses eines de treball i uns coneixements imprescindibles per a tots aquells que volen i voldran seriosament fer avançar la cultura al nostre país.

Àngel Fàbrega i Grau

Recueil des Chartes de l'Abbaye de la Grasse. Tome I. 779-1119 publié par Elisabeth MAGNOU-NORTIER et Anne-Marie MAGNOU (Collection de Documents inédits sur l'histoire de France. Section d'Histoire Médiévale et de Philologie. Série in-8°, n. 24), Paris, Comité des Travaux Historiques et Scientifiques 1996, LXXXVI i 346 pp.

Potser qualche lector considerarà que algun d'aquells follets que circulaven per les llinotípies també s'ha volgut esmunyir pels ordinadors i fer-ne una de les seves, introduint ací la recensió d'un llibre que aparentment no s'ocupa de cap dels Països Catalans.

Però, tal com hem procurat de subrallar ací sempre que se'ns n'és estada oferta l'ocasió, com és ara en presentar les col·leccions documentals catalanes d'entorn l'Any Mil, la nostra pàtria espiritual d'aquells moments abastava, Nord enllà, fins a Rocamadour o al Puig de França, i en els anys més primitius dels inclosos en aquest llibre, aquella pàtria tenia un nom comú per a ambdues vessants dels Pirineus: el de Gòtia; i així, hom pot llegir en una de les pàgines de la introducció al llibre que ens ocupa, que fins entorn l'any 1100 l'abadia de La

Grassa era més vinculada als comtats catalans d'ambdues vessants dels Pirineus que a les terres més de Tramontana (XVIII); de fet, ja ens trobem com a casa en constatar que els formularis dels documents privats, que ens són ben coneguts per les col·leccions de les contrades del Sud a les que ens acabem de referir, també foren utilitzats força al Nord dels Pirineus: «Certum quidem et manifestum est...» (núms. 8, 12, 31, 38, 46, 93...), o «Per hanc scripturam...» (núm. 74); i fins i tot en aquells casos en què l'editora considera que ha de rebutjar algun document com a fals, no deixa d'assenyalar que «les préoccupations du faussaire étaient très catalanes» (LX). I en la vessant sud dels Pirineus també és constatable la presència de La Grassa, per exemple, en l'aplec de documents de la Seu de Girona que serà objecte de recensió immediatament després d'aquesta.

Per això, quan en la introducció llegim les pàgines dedicades al lèxic específic dels documents publicats, hi trobem explicacions dels mateixos conceptes jurídics emprats en les nostres col·leccions: «villa/villare, alodium, mansus, fevum» i nobles i notables (XXVII-LIV). Res d'estrany, doncs, que, ja al final de la introducció, la llista de llocs depenents de La Grassa en els bisbats d'Elna, Girona i Urgell, confirmi que ens trobem a casa i que, doncs, és enraonat de fer un lloc en aquesta secció al primer volum del cartulari d'aquell monestir (LXVIII-LXIX). Més encara, atès que aquest volum possiblement no circularà gaire al Sud dels Pirineus, hom procurarà d'ésser més complet a l'hora d'indicar els documents que fan referència a les nostres terres.

I ja el primer, del 779, de Carlemany a l'abat Nebridi (4), i els tres immediatament següents, que l'autora considera falsos (5-10), giren entorn el dit abat que esdevindria, essent ja metropolità de Narbona, un dels protagonistes de la reacció carolíngia contra Feliu d'Urgell; més encara, el darrer dels documents esmentats, quart de la sèrie, enclou una frase que cal transcriure íntegra: «Damus igitur Deo et iamdicto monasterio et omnibus monachis eiusdem loci presentibus et futuris, de rebus nostris que sunt in comitatu Catalonie, scilicet in pago Rossilionensi... cum omnibus parrochiis...» (9, nota 4), frase i denominació que haurien d'ésser datades entre començaments del segle X (9, nota 4) i el segle XIII (LXII), i que, tant com calgués acostar-les al s. X, tindrien probabilitats d'haver estat la més antiga o de les més antigues utilitzacions del nom de Catalunya.

Però baixem als fets concrets i assenyalem l'acta de consagració i de dotació de l'església de Ridaura «in Bisullunensi territorio nostro» (34), del 24 setembre 850 (32-35, núm. 21); la sentència judicial sobre el «villare de Mora» a Prada de Conflent, del 865 (42-46, núm. 26, amb transcripció d'un fragment de la *Lex gotorum*; i 80-82, núm. 47); el document de protecció reial al monestir de Fontclara, «in pago Gerundensi», del 889 (60-61, núm. 35); la donació a La Grassa del «villare» de Fonts de Pesillà de la Ribera (64-67, núm. 39); la donació de Robet, a la Cerdanya, entre el 908 i el 913 (74-75, núm. 44); la de Ribesaltes, al Rosselló (83-85, núm. 49); la donació, entorn el 945, de Sant Pere del Burgal també a La Grassa, feta per Isarn, comte de Pallars, a fi que hi fos construït un monestir femení (97-98, núm. 57); la donació de l'alou d'Urtx pel vescomte Maiol, d'Urgell (99-100, núm. 58); la donació d'un altre alou, de Cornellà de la Ribera al Rosselló (102-103, núm. 61); nova consagració de Ridaura, el 950 (105-106, núm. 63); donació a Sant Pere del Burgal d'alous en la Vall d'Àneu el 950 (106-107); permuta d'alous entre El Catllar, a Elna, i Sant Miquel de Llatès, al Conflent (107-108, núm. 65; cf. 133, núm. 82); el 951 arribava una primera intervenció papal: Agaper II confirmava els béns de La Grassa, entre els quals figuren els dels comtats de Rosselló, Conflent, Besalú i Osona (111-112, núm. 66); i una altra, també primera, d'un comte de Barcelona: Sunyer feia donacions a La Grassa el 953 (114-116, núm. 67), confirmades i ampliades per la comtessa vídua Richildis (116-118, núm. 68); compra-venda d'un alou a Cornellà de la Ribera, Rosselló (124, núm. 74); donació d'un altre, prop castell Sera, al Rosselló (129, núm. 78); allí mateix, reafirmació de la donació de dos alous (132-133, núms. 81 i 83); el comte Roger de Pallars el 1007 confirma la donació de Sant Pere del Burgal (140-141, núm. 91); donació de dues altres peces de terra al mateix Burgal (142, núm. 92); el

comte Hug d'Empúries restitueix a La Grassa l'església de Sant Quirze, el 1036 (146, núm. 96); el comte de Pallars, Pere Arnau, dona delmes a Sant Pere del Bungal, entre el 1060 i el 1108 (160, núm. 108); el comte de Besalú Bernat Guillem presideix un acte judicial el 1071 (170, núm. 116); plet i concòrdia entorn Ridaura (186, núm. 131); cessió de drets senyoriais damunt Pesillà i Cornellà de la Ribera a favor de La Grassa (193-194, núm. 138); el bisbe de Barcelona, Bertran, signa una sentència d'un sínode de Narbona, del 1090 (195-196, núm. 140); informació sobre retenció de moneda de Sant Miquel de Cuixà (200-203, núm. 141); Guillem Ramon de Mosset pacta amb La Grassa l'administració de Cornellà de la Ribera (203-205, núm. 142); Querimònia de La Grassa per invasió de béns seus als comtats de Girona-Besalú, Barcelona, Empúries i Peralada entre el 1094 i el 1111 (209, núm. 145); donació o restitució a La Grassa de font, bassa peixera i molí de La Font de Salses (211-214, núms. 148-150); allí mateix, donació d'un camp de Salses (218, núm. 156); el 1100, consagració, de l'església restaurada de Ridaura i de la de Sant Antoni 'in pago Bisolonensi' (219, núm. 158); La Grassa compra l'alou de la part del molí i bassa prop la Font de Salses, 1100 (221, núm. 160); i permuta una altra part del molí, bassa i peixos per un 'equum valde bonum et optimum', el 1101 (223, núm. 163); Bernat II, comte de Besalú, restitueix a La Grassa les esglésies de Sant Andreu i Santa Maria de Ribesaltes, el delme del gra d'espiga en el mateix lloc i els drets senyoriais damunt feudataris seus en els comtats de Besalú, Rosselló i Vallespir, 1102 (228, núm. 168); La Grassa compra a Ramon Udalguer, vescomte de Taxó, drets senyoriais sobre el delme de Sant Quirze de Cànoves, 1102 (230, núm. 170), i a Guillem Udalguer, vescomte de Castellnou, drets feudals sobre el mas Dagiraud (?), al Vallespir, 1103 (231, núm. 171); també delimita els drets feudals exigibles pels seus batlles a La Font, el 1104 (233, núm. 173), i a Cornellà i Pesillà [de la Ribera], el 1105 (235, núm. 174); Arnau Jofre encarrega a La Grassa de preparar una comunitat de dotze monjos per al Sant Sepulcre de Colera, el 1108 (240, núm. 180); Agnès, comtessa del Rosselló, dona a La Grassa el monestir de Sant Andreu de Soreda el 1109 (246, núm. 187); Bernat Guillem, comte de Cerdanya, Conflent i Vallespir, dona a La Grassa els usatges de Pesillà, Cornellà de la Ribera i d'Estagell, el 1111 (251, núm. 189); i ell mateix, amb consentiment del bisbe d'Elna i del comte de Barcelona, el 1114-1115 dona a La Grassa el monestir de Sant Martí del Canigó amb l'encàrrec de reformar-lo (255, núm. 194: hi ha en nota la llista d'abats del Canigó tret del *Chronicon breve* de l'abadia); falsa donació a La Grassa de Sant Pere de Galligants (Girona), el 1117 (264, núm. 199); sentència de s. Oleguer, metropolità de Tarragona, i de Berenguer, bisbe de Girona, entre el 1118 i el 1137, en plet entre La Grassa i Ripoll entorn els delmes de 'Villare Alliarío', amb què Jofre el Pelut i el bisbe i canonges de Girona haurien dotat Ridaura el dia de la dedicació (266, núm. 201); Berenguer, bisbe de Girona, assumeix protecció i defensa del monestir de Sant Feliu de Guíxols, envaït a mà armada per homes de l'abat de La Grassa i del comte de Barcelona, el 1118 (267, núm. 202); falsa confirmació papal del patrimoni de La Grassa, inclosos els béns i drets dels bisbats d'Elna, Girona i Urgell, el 1118 (269, núm. 203); Ramon Isarn ven a La Grassa part dels fruits d'un hort, veí de Sant Esteve de Salses, el 1119 (274, núm. 205); i conseqüent amb la (falsa) confirmació de Gelasi II, Calixt II també confirma (mitjançant acte molt sospitos) a La Grassa drets i possessions suposadament donats per Carlemany a Sant Pere de Roma en els bisbats d'Elna, Girona i Urgell, el 1119 (275, núm. 206). Hi ha taula onomàstica (285-309), de topònims (301-336) i de tecnicismes (337-344).

Aquest volum, segurament resultat de molts anys de dedicació, ultra la riquesa d'informacions, a la qual ens acabem de referir, té el gran valor de la seva qualitat: les transcripcions dels documents es poden llegir sense els entrebancs de les faltes, de les quals, ai las!, ja no s'avergonyeixen ni transcriptors ni editors, i els registres o les explicacions complementàries fan tota la impressió d'ésser cosa molt madurada; fet amb veu ben alta l'anterior reconeixement, podem assenyalar alguna falla, com és ara l'extrany 'Emparadan' per 'Empúries' en el registre de la pàgina 209. Hom ha d'agrair a l'autora la clara consciència que el Rosselló també pertany a Catalunya, que ella veu estesa al Nord i al Sud dels Pirineus, però, en

canvi, no hauria estat sobrera una major atenció a les publicacions de la Catalunya del Sud dels darrers anys, justament en documentació d'entorn l'any 1000, ja que ara sembla que les nostres aportacions s'estroncaren en morir l'inoblidable sr. Raimon d'Abadal i de Vinyals. En aquest sentit, és particularment de doldre que l'autora desconegui la recopilació de dotalies realitzada per Ramon Ordeig i Mata, publicada primer en successius volums de «Revista Catalana de Teologia» i després en tres llibres independents, als quals en seguiran d'altres (cf. ATCA, XV (1996), 563-567): hi podria haver trobat raons per a desconfiar de documents que ella considera inatacables i Ordeig dubtosos, com la primera acta de consagració i dotalia de Ridaura, del 850 (32-35, núm. 21), que Ordeig considera falsificació justament del monestir de La Grassa.

Després d'observacions com les que acabem de fer és normal que hom digui que aquestes de cap manera no entelen la vàlua del llibre; en aquest cas és la més pura i estricta veritat, car ens trobem davant un volum, l'excel·lent qualitat del qual fulgura per totes bandes: per la del contingut científic i la correcció, però també per la del paper i la impressió i l'enquadernació: grans gràcies i enhorabona!

Josep Perarnau

Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100). Estudi i edició a cura de Ramon MARTÍ (Diplomataris, 13), Barcelona, Fundació Noguera 1997, 606 pp.

Immediatament després de la crisi centrada en Feliu d'Urgell, començava de fer-se sentir en la zona de la futura Catalunya a ambdues vessants dels Pirineus l'influx del nou centre de poder, el de l'Imperi Carolingi. Aquest volum en proporciona la demostració en allò que afecta Girona, car el primer dels documents aplegats és datat del 817 i procedeix de la cort imperial de Lluís el Piadós, quan encara l'antic bisbe d'Urgell seguiria en vida un any més en la residència forçada de Lió.

Com els altres volums de la mateixa col·lecció, aquest ens ofereix una secció introductòria (11-70), el cos del volum dedicat als documents (71-500) i les taules finals (501-600).

L'autor comença delimitant el seu treball, delimitació que dona personalitat pròpia al recull que ens presenta i que el crític definiria com la del sentit de la continuïtat; ell, en efecte, no sols reconeix el treball previ al seu que han realitzat una colla de recercadors, de Pèire de Marca ençà, sinó que arriba a no repetir en el seu aplec cap dels documents ja publicats per ells quan considera que ho han estat de forma acceptable (14-17); i així, per a oferir al possible lector una concreció d'aquesta norma, recordaré que només trenta-cinc dels cent-cinquanta primers documents són transcrits complets i que dels altres cent-quinze només en són oferts regest, indicació d'originals i d'edicions i transcripció de l'escatocol. D'una manera o de l'altra, els monuments que constitueixen el cos d'aquest volum són quatre-cents vuitanta-nou, trenta-quatre del segle IX, cent-disset del X i tres-cents trenta-vuit de l'XI: aquesta seria tota la documentació episcopal de Girona, en la seva part principal procedent dels dos arxius gironins d'ACG i d'ADG: quatre-cents vint-i-vuit; els altres pertanyen a de fons diversos, indicats en la pàgina 19. A partir d'ací ens són presentats els successius grups de documentació: preceptes carolingis (22-24), actes judicials (24-26), butlles papals i textos conciliaris (27-28), vendes (29-31), donacions (32-34), deixes testamentàries (34-36), dotalies d'esglésies (37-39), permutes (40-41), empenyoraments (41-42), juraments de fidelitat (42-44), pactes o convenis (44-46), altres (46-48) i documents falsos (48-50).

La decisió de donar només regest i notícies complementàries dels documents ja publicats (que, normalment, foren els més llèpols per als investigadors i doncs en general, els més interessants: posem per cas, les dotalies d'esglésies, ací sistemàticament només resumides) té la

conseqüència que els ací transcrits sencers, fora d'alguna excepció (com la d'aquell, en tots sentits extraordinàriament ric, testament sacramental d'Orutio, del 983: 151-156/123), són en llur immensa majoria documents de dret privat, en els quals retrobem, exactament igual que en les altres compilacions documentals d'entorn l'any mil, la utilització de pautes redaccionals com són les de «Per hanc scripturam...», utilitzat en setze dels trenta-cinc documents publicats sencers d'entre els primers cent-cinquanta; segueixen en nombre molt menor, «Sic placuit in animis nostris...» (109/62), «Certum quidem et manifestum est...» (127/88; 159/129; 176/151), o «Manifestum est enim...» (141/109; 193/174). Val a dir que, qualque vegada, trobem alguna mostra d'inventiva com quan el 1021 després de les paraules inicials del formulari, hi ha una continuació totalment nova: «Certum est enim quia venistis ad me...» (205/186); és, en realitat, la reelaboració de la mostra, en haver d'ésser aplicada a la nova situació dels establiments en propietat útil (cf. 333/321; 386/371); o com quan, en arribar al final l'hora de les maldiccions damunt aquells que violessin el pacte, l'escrient no es limita a junyir el possible violador a Datan i Abiron o a Judes Iscariot, ans s'inventa una ben llarga rècula de penjaments bíblics (173-174).

A través d'aquests centenars de documents, hom percep una forma de viure completament normalitzada i en pau, fora del cas que, ni que sigui llunyana, la presència dels sarraïns hagués causat alguna falconada com la del 985, a conseqüència de la qual ens trobem davant morts en la presa de Barcelona per al-Mansur (159/128); els altres comptadíssims sarraïns que compareixen són esclaus (319/14; 351/10); hi ha un bon grup de jueus, començant pels que es traslladaren de Juïgues a Girona (150/122); trobem, de més a més, una ‚Doucerella ebrea‘ (136/102), un ‚Ricsalon hebreus‘ (187/166), un ‚Provinciale iudeo‘ (217/200/5), una ‚Blancucia, ebrea‘ (234/220/8), un ‚Jacob hebreo‘ (ibid., 10-11), un ‚Mair hebreo‘ (358/341/11); i àdhuc una referència a una ‚terra iudaica‘ prop Girona (333/321/6) o a la ‚synagoga Iudeorum‘ gironina (161/130). Però el gran bloc de la gent segueix portant noms visigots i regint-se pel *Liber Iudicum* (258/246/12; 340/329; 482/470/21); i així, en aquest punt crec haver d'assenyalar el cas d'aquells habitants d'Ullà que arriben a un acord amb el bisbe de Girona entorn llur ‚censu et servitio‘ sobretot quant a les ‚terris et vineis et mansis spanis‘, que sembla una normalització de situacions ancestrals que es remuntaven qui sap si als grups d'‚hispani‘ que sobresaturaren les contrades pròximes als Pirineus fugint de la invasió musulmana (368/350). Aquelles poblacions, almenys en alguns casos, semblen reunides formant ‚fraternas‘ (155/línia 3 del final).

Ja hem dit que aquella societat (vegeu-ne dues llistes d'homes: 273-274/263) requeria els serveis de l'escrivà per a actes amb repercussió econòmica; ultra les nombroses compra-ventes, assenyalem els testaments, tant els directes (252/243; 291/283; 301/294; 409/390; 412/394; 461/453; 483/472), com els protocolitzats mitjançant les ‚conditiones sacramentorum‘ (130/91; 141/109; 145/115; 151/123 (judici entorn testament); 253/244; 256/245; 260/249; 261/250; 271/262; 284/275; 301/294; 469/458; 478/468); en un cas fins i tot consta que el ‚scriptor‘ del testament fou remerciat amb dos mancusos i hom es pot preguntar si aquest era el preu del seu servei (253/243/9); l'any 1020 compareix la ‚tasca‘ (203/183/12; 263/251/línia 2 del final); immediatament després arriben uns documents que tenen tota la fesomia de l'establiment (201-202/180-181; cf. 273/263; 365/347; 333/321; 399/382; 401/383; 406/388; 440/421; 481/469), i de seguida sabem que era «ad edificandum et complantandum» o «ad edificandum et ad cultura perducendum» (204/186; 373/356/4); alguns casos són ben especials com aquell en què l'objecte del document és el ‚castrum‘ i el terme de Lloret de Mar (243/234); també trobem masos ja el 983, explícitament denominats així en textos que donen a entendre que ja eren posseïts com a tals en generacions anteriors (segons un estudi de Roland Viader, resumit en la secció de *Noticies bibliogràfiques*, la seva compareixença en la documentació de la Catedral de Barcelona seria del 1067) (154/17; 157/1; 162/131/22; 178/154/6, etc.). Un alou a Anglès ha de sufragar les atencions a un ‚hospicium peregrinorum‘ (157/124/12). Assenyalem un judici entorn drets d'ús d'aigua (214/197); i el

cas d'un alou constituït per disset peces de terra esparses, assenyalades una per una (236/222; cf. 266/254). No cal dir que és normal la presència de moneda en aquestes transaccions i crec que res com un recompte de totes les classes de diners i de llurs denominacions presents en la documentació d'entorn l'any 1000 permetria de conèixer la situació monetària de les terres catalanes durant aquells segles.

Passat l'any mil s'anaren fent més visibles les manifestacions del feudalisme en ,convenientiae' entre cavallers ja el 1053 (275/265; 288/279; 295/287; 470/459), o en l'expressió «per suum fevum tenet» (278/269/3; una restitució de béns a l'Església desemboca en constitució de feu: 407/389). Una altra conseqüència de la violència imperant en la societat feudal són les sagreres, que ací compareixen, si no m'erro, el 1046, amb la frase següent: «ipso sacratio... prope de ipsa ecclesia» (260-261; cf. 268/256/5-6); també ho són els nomenaments de batlle (336/342; 336/324), els juraments de fidelitat (360/342, dels quals les pàgines 444-454, núms. 425-445 en resumeixen vint-i-dos d'aplegats), però també la frase: «quidam miles, vir bonus» darrere la qual sembla haver-hi el convenciment que no era normal de conjuntar ,miles' amb ,bonus' (345/333/9); fins i tot compareix en un moment determinat, el 1032, posant la seva signatura autògrafa en un document, ,Raimundus Folco, uiccomes' (223/línia 4 del final) de Cardona, és clar.

En aquella societat, la presència de professionals de la lletra era extremament escassa: hi ha, certament, cabiscol a la Seu de Girona: «Richarius presbiter... caput scole Sedis Gerunde» (145/115/12; el document 148/120 sembla que fou escrit de la seva mà); després compareixerien un ,Borrellus scolasticus' (225/221/ línia 2 del final) i amb més assiduïtat un ,Poncius caput scole' (248/239/8; 250/241/2; 252/243/5; 253-254; 286/277/15; 305/297/línies 6-5 del final, on també és qualificat de ,iudex'); fou un personatge important, ni que només fos per haver fundat Sant Martí ,in ipsa Costa', tal com consta en el seu testament (316), en el qual compareix de forma sense paral·lel en la aquesta documentació, un conjunt de llibres: «omnes suos libros maiores et minores, id sunt *Antifonarium*, et duos *Officiarios*, et *Carolam*, et *Librum Iudicum et Canonum*, et *Glossam*, et *Storiam Ecclesiasticam*, et *Psalterios*. II. et *Regum* et *Lectionarium* dimisit Sancto Martino de ipsa Costa» (318/línies 8-5 del final); ell ensinistrà un clergue, Joan, que li devia fer d'ajudant en l'escola de la Seu, i que també el succeí (364/línia 5 del final de pàgina), testà malalt a Sant Martí i també hi deixà llibres (308/300: fou seu algun dels actuals manuscrits de la Biblioteca del Seminari de Girona?). Després d'ell, hi ha ,Bernardus, caput scole' (408/389/línia 4 del final).

Fora d'allò que ja ha estat dit i dels escribes que figuren al final de cada document, només trobo un ,Gonfredi, levita et medico' (178/154/2-3), un ,Petrus Blidgarii' (317/línia darrera; fa testament a 488/478), un ,scriptor Berengarius ypodiaconus' (359/342/1), un altre ,Poncius scriptor' (393/377/25), un ,Raimundus scriptor' (480/468/22-23) i el fet que amb el feudalisme els ,scriptores' semblen multiplicar-se, car cada batlle devia tenir el seu (recordem l'existència dels *Llibres de cort del batlle*, que havia d'ésser escrits per escrivans oficials), segons sembla deduir-se de 423/403/20. No oblidem l'esment d'algun llibre en el regest de la dotàlia de Sant Martí de Vallmala (196/178).

És normal que aquests documents siguin més rics en informacions relatives a la ciutat de Girona i a les seves tres grans institucions eclesiàstiques (bisbat i bisbes, catedral i capítol, i la casa de la canònica). Quant a la primera trobem detalls com és l'esment a «sancti Felicis martiris, cuius aecclesia sita est ante portam praedictae civitatis» (262/250/7-8; 350/336/21-22), o el repetit esment de la ,scala Sanctae Mariae', amb la qual sembla que es barrejava alguna casa (228/214/1; 239/228; 353/338/6-7; 355/339/25; 358/341/19-20). Quant al bloc catedralici, seria inútil d'esmentar tots els documents que hi fan referència perquè són la immensa majoria, per no dir tots; però cal assenyalar la institució de la canonja el 1019 (197/179), institució que de seguida demostrarà el seu pes específic i portarà el bisbe a fer-li concessions (283/274; 304/297; 341/331; 342/332); aquests documents ens proporcionen els noms de (tots) els canonges (305 i 315). A l'interior de la Seu trobem la partició d'emoluments

i de càrregues entre els dos sagristans en document ric de detalls (277/269); el mateix edifici material d'aquella seu romànica es trobava entorn el 1070 en el moment de les cobertes: del cloquer, de les portes, i de l'absis, i ja consten deixes a l'efecte (391/377; 393/377/25; 397-398). A la Seu es celebraren alguns concilis en presència de legats papals (348/335; 382/364).

En un camp totalment divers, el lector troba en aquests documents algunes paraules que enriqueixen tant el nostre llatí medieval com el català primitiu; només un parell de mostres de cada cas: ,androna' i ,malina' són mots que compareixen en delimitacions: «de meridie in ipsa androna» (136/102/9) i «peruenit usque ad ipso laco uel ab (!ad?) ipsa malina» (148-149). Els dos catalans, també emprats en delimitacions, ,marrubí' i ,guaz' precisen el DCVB: «Quartus decimus locus est ad ipsum marrubí uel ad ipsum fontem» (236/222/17); «de circio autem in medio alueo de Tezer uel in guaz ad ipsam rocam' (299/292/21); el ,marrubí', del 1037, dóna quatre segles més d'antiguitat a la paraula, només coneguda pel *Tresor dels pobres*, del segle XIV; la segona confirma la lectura de Josep Balari i l'existència del mot que, qui sap si podria significar ,gual'.

Les darreres pàgines contenen la taula d'antropònims (501-540) i la de topònims (541-600).

Aquesta secció ha estat sempre tan atenta als volums de la col·lecció a la qual pertany el que ens ocupa, que res com la dita atenció demostra la vàlua que els és atribuïda i, doncs, el més sincer agraïment d'aquesta manera manifestat al Patronat de la Fundació Noguera per la constància en la publicació de les dites fonts documentals, de primera categoria en elles mateixes, que, de més a més, també ho són perquè demostren la riquesa sense parió dels arxius de Catalunya.

El crític també està satisfet perquè la lectura de les transcripcions llatines d'aquest volum s'ha realitzat sense gaires entrebancs; només s'han presentat alguns casos que demostren la mesura humana de l'edició, car són petites relliscades amb les quals ha de comptar tota obra humana, com l',obitum' per ,obitum' (252/243/línia 3 del final), ,iuderint' per ,uiderint' (253/243/línia 8 del final), ,ordinaui' per ,ordinauit' (311/303/14) o ,comparauit' per ,comparauit' (312/303/11).

Fora de les transcripcions, hi ha un detall, que de més a més és constant en els regests, el d'emprar la paraula ,canongia' a significar la ,canonja', quan són dues paraules que es refereixen a dues realitats ben diferenciades, tal com hom pot veure en l'actual diccionari normatiu; si hom esbrina quina és la paraula llatina del text que correspon a la ,canongia' dels regests hi trobarà sempre ,canonica = canonja', que és l'expressió amb què hom designa l'edifici destinat a l'habitació conjunta dels canonges; una ,canongia' o ,canonicatus', benefici personal dins el capítol catedralici és una altra cosa. Fins i tot hi ha un detall que confirma la diferència: una canongia forma part del capítol catedralici i aquest mai no s'allotja en la ,canonja' ans en l'aula capitular, espai dins la catedral, ben diferenciat de la canonja/canonica que n'és fora, encara que veí; són els canonges els qui habiten en la canonja/canonica, no pas les canongies. L'autor es pot informar en qualsevol catedral.

La darrera paraula, doncs, és del més cordial remerciament tant a l'autor com a la Fundació Noguera. I que per molts anys segueixin fent semblants obres!

Josep Perarnau

Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Barberà (945-1212). Estudi introductor i edició a cura de Josep M. SANS I TRAVÉ (Textos jurídics catalans. Documents, 1), Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya 1997, [XII] i 442 pp.

En aquests moments, en què tants medievalistes, potser afectats d'estrabisme, semblen viure enderiats fins a l'obsessió pel tema del feudalisme, el volum que ens ofereix Josep M. Sans

i Travé s'hauria de convertir en un de llurs grans llibres de moda o de capçalera, car, a diferència d'altres volums similars, la recensió dels quals precedeix i segueix la d'aquest en el tom actual, o d'aquells que ja han estat objecte d'atenció en volums anteriors del nostre anuari, ací tenim, perquè resulten ésser la majoria d'instruments d'aquesta compilació, un nombre prou representatiu de documents, que permeten de fitar en estat pur el joc de la dinàmica de les relacions entre estrats diversos d'aquella societat feudal, sobretot la de les capes més elevades.

Però, tal com és acostumat en les nostres pàgines, comencem recordant que el volum que ens ocupa té les tres parts clàssiques de les obres del seu gènere: introducció (1-63), edició dels textos (65-380), i taules (382-442).

En la introducció som informats que, de retruc del testament del rei aragonès Alfons el Bataller que deixava el seu Regne d'Aragó a l'Orde del Temple, encara el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV havia de cercar solucions a aquell despropòsit afavorint el dit orde; una de les esmentades compensacions fou la comanda de Barberà, feu atorgat abans a Pere de Puigverd: la composició entre aquest i el Temple durà del 1132 al 1195 (24), amb intervenció papal inclosa (29); de fet, ja abans del 1172 els Templers tenien casa a Barberà (8) i les pàgines 4-35 de la introducció recorden tant l'existència com la solidesa de la base material de la dita casa entre el 1132 i el 1212; és normal que les seves vicissituds es reflecteixin en els dos-cents cinquanta-tres documents (només vint-i-tres dels quals ja eren del domini públic) aplegats per Josep M. Sans i Travé en aquest bell volum, fruit de llargs anys de feina (ja el 1971 la seva tesi de llicenciatura era dedicada al tema) i resultat d'una considerable llista de publicacions, referides en les notes de la introducció.

Dels dos centenars i mig d'instruments, cent-vuit procedeixen del *Cartulari de Barberà* (38-48; i 353-379, on hi ha regest de tots i cada un d'ells), que, per camins pluralment traumàtics, ha arribat a l'ADB (45-47); hauria estat elaborat entre el 1187 i el 1204 (40), escrit amb la nostra lletra protogòtica del pas del segle XII al XIII (43), ordenant-hi els documents per coincidència geogràfica (44-45). L'amic Sans i Travé no assenyalava cap possible escrivà, i per això un servidor he de disculpar-me de l'atreviment de proposar una hipòtesi (i remarco: hipòtesi, no pas afirmació): en un cert moment (294/200/1-3), compareix una parella, la formada pel rector de la parròquia de Barberà, i, doncs, notari del poble, Guillem d'Artés, i pel seu 'scolaris', Bernat, el qual, el 1199 feia constar que havia escrit l'esmentat document núm. 200; però en les darreres línies de la mateixa peça, idèntica parella segueix actuant encara el 1231, amb l'única diferència que ara el conegut Bernat ja no és 'scolaris', ans sotsdiaca: crec que la primera hipòtesi és que la còpia del *Cartulari de Barberà* fou encarregada a l' 'oficina' d'escrivans actius a Barberà justament durant els anys en què el cartulari era elaborat; hi ha un petit detall que la fa fàcilment comprovable: aquell document núm. 200 és còpia, però resulta que aquesta fou escrita per la mateixa mà que escriví l'original. Repeteixo que es tracta només d'una hipòtesi relacionada exclusivament amb el fet material de la còpia del *Cartulari*, i ofereixo l'eventualitat de desestimar-la o de confirmar-la a l'amic Josep M. Sans i Travé. La secció dedicada a introducció s'acaba amb l'agrupació temàtica dels dos-cents cinquanta-tres documents: hi ha vuitanta-quatre donacions i tretze confirmacions de les primeres, trenta-set vendes, vint liquidacions o definicions, quinze autodonacions a l'orde militar, quinze testaments i quantitats menors d'altra mena de documents (48-49); i es clou amb la llista dels instruments publicats, cada un dels quals porta indicació de la seva procedència; i amb una gràfica cronològica del conjunt, que, de fet, abasta del 945 al 1248 (50-57).

La part dedicada als textos, després del corresponent número d'ordre, de cada un dels documents ens n'és ofert regest, indicació de fonts i d'edicions, transcripció del text i indicacions crítiques. En encetar-ne la lectura, la primera observació és la que ens trobem amb els mateixos models documentals que ja coneixem en els altres aplecs contemporanis: «Magnum nobis et satis licitum...» (67/1); «Per hanc scripturam veniditionis...» (69/2); «Certum quidem et manifestum est...» (78/9); o «Nos... donatores sumus...» (79/10). Però

l'observació complementària és que, comparativament, són molts més els documents qualificats de ,convenientia' (70/3; 75-77/6-8), a la qual es redueix la ,donata condicio' (73/5), car la primera de les còpies, del segle XII, també la defineix com a ,convenientia' (73); les relacions que s'hi estableixen tant són horitzontals entre iguals (comte de Barcelona amb el comte d'Urgell: 73/5), com amb inferiors (comte d'Urgell amb el fill del comte de Barcelona, Arnau Pere: 75/6; i d'aquest amb inferiors seus, els quals, de més a més, també ho serien dels dos comtes).

Però no tot, ni de bon tros, són detalls de tècnica feudal o de genealogies. En presentar en aquestes pàgines el primer volum del *Diplomatari de Santa Maria de Poblet* (ATCA, XIII (1994), 418-422), observava que els seus documents «podrien ésser vistos com la base fàctica d'una gran epopeia, no tant de conquesta, com de repoblació i d'arrancada de terres en tota la Catalunya Nova, en direcció al sud, vers València» (419); quelcom de semblant podria dir-se d'aquest volum, ni que només fos perquè ambdós fan referència a dues institucions, ambdues protegides per sant Bernat de Claresvalls i ambdues arrelades en la mateixa contrada.

En els documents dels primers temps trobem explícita la temença d'endinsar-se «in ipsa marcha extrema, in loco orroris et vaste solitudinis» (79/10/4-5; cf. 86/15/4-5), on, si d'una banda tot just ha començat l'aprisió de terres (96/22), de l'altra no s'hi ha pas atudat, ans ben al revés, la remor de les armes (80/10/24); és fins i tot recordat el detall dels senyals (que no devien ésser altres que les quatre barres del comte de Barcelona) col·locats en el moment de la conquesta: «...signis fuit signatum... quando invasimus» (89/17/23-24); també ens consta que els dits senyals no espantaven pas tothom, car, peça realment extraordinària, hi ha dins aquesta recopilació un memorial de com els Puigverd es jugaren (i de vegades perderen) la vida per mantenir-se fermes en una terra, que ells per damunt de tot havien de defensar, malgrat les contraofensives sarraïnes; ocupa vora tres pàgines i no és qüestió de reproduir-lo (222-225); però en un altre context trobem una breu frase similar, que pertany al testament de Berenguer de Clariana, el qual recordava que els seus drets a Santa Perpètua i a Barberà i a Muntclar i a Turrofort «mihi adveniunt pro meo besavi, qui hoc acaptavit et populavit et tenuit et habuit et propter hoc sarraceni occiderunt eum, scilicet Gerallus Guitardi, meus besavi» (261/23-24); no és estrany que el veral fos més aviat feréstec i paraís de caçadors «cum ingenti numero indomitis venationibus» (91/18/15-16), on, però, ja era concedida terra per a mallol ,ad complantandum' (105/29); no hi mancaven els ramats de bestiar, amb prou nombre com perquè a l'estiu s'ho valgués de portar-los als ports d'Andorra (294/291). I no manquen les perspectives marítimes, en concret en la concòrdia entre Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II i en una data com la del 1080, hom compta amb les naus: «...ipsas naves que modo sunt in Barchinone, ut eas habeant in commune... Si vero alias naves fecerint aut de aliis partibus habuerint naves, ut similiter habeant per medium... ut hanc hostem quam debemus facere in hoc estivo tempore, quod simul faciamus per mare et per terram» (87-88/16).

Però no tot eren batusses entre feudals o treballs per a fer més hospitalària una contrada fins feia poc selvatge; almenys una vegada trobem el 1175 algú, per cert relacionat amb Su del Solsonès, que deixava cinc sous per a un llibre litúrgic i manava això als seus marmessors: «faciant docere filios meos... ad litteras» (154/73/22 i 32). En un parell de moments fins i tot podem intuir que contactem amb alta cultura, quan Guillem de Berguedà dóna al Temple uns masos seus a Casserres, Puig-reig i Fonollet (194/113), o un enrabiad Hug de Mataplana accepta per dos-cents sous de liquidar les seves picabaralles amb els Templers, originades en el fet que aquests li havien mort un home «et omnia alia male facta que ibi fecerunt et dixerunt...» (282/188); i hom es pot preguntar si els llenguallargs només havien estat ells i si l'episodi no li fou ocasió de desaparar alguna d'aquelles seves sagnants estrofes.

Encara podem assenyalar algun altre detall, com el que, almenys una vegada, un dels documents no sols és datat, sinó també localitzat: «Petrus, presbiter, scripsit Pontibus»: era el 1196 (276/183); o com el de poder-nos preguntar si era o no era usura prestar 270 sous amb

la condició que, si no eren restituïts abans de nou mesos, en devengarien vuit cada mes? (324/233).

En les recensions de la documentació d'entorn l'any Mil, el crític ha parat atenció a la presència de paraules en llengua vulgar dins els textos llatins; en aquest cas, en què fora del primer, els documents són tots posteriors al dit any, l'esmentada presència es dona per segura (i ho és), i per això em limito a donar alguna mostra de com els mots d'aquestes pàgines endarrerixen, de vegades de forma considerable, la datació documentada d'alguna paraula assenyalada en el DCVB; a més del ,besavi' que ja coneixem, i que pertany al 1193 (contra el temps de Pere el Cerimoniós), assenyalem: ,catrecenz', del 1196 (274/15) (contra Ramon Muntaner); ,bestiar' és del 1199 (294/201/3 i 7) (contra Ramon Lull); ,eixovario'. del 1202 (304/212/7) (contra 1259 també en forma llatinitzada); i ,septempre', del 1204 (309/218/4) (contra el 1244).

El crític manifesta la seva particular satisfacció pel fet que la lectura d'aquests documents no presenta gaires entrebancs de grafies estranyes; encara, però, n'hi ha algunes, davant les quals hom resta amb el dubte de si l'original té de debó les lletres que ell veu; heus-ne una mostra: ,episcopatum' i ,episcopatu' per ,episcopatum/episcopatu' (83/12/9 i 91/18/8); ,teminum' per ,terminum' (86/16); ,coparare' per ,comparare' (96/22/2 del final) ,satangant' per ,satagant' (101/5 del final); ,esiudem' per ,eiusdem' (102/27/4); ,indulgentiam' per ,indulgentiam' (107/32/4); ,vocabit' per ,vocabat' (123, par. 3, lín. 5); ,dimidit' per ,dimisit' (137/24); ,hanc mansum' per ,hunc mansum' (141/59/8 del final); ,terran' per ,terram' (218/136/6); ,hebere' per ,habere' (258/1): no dic pas que tot siguin faltes, perquè no he compulsat els originals; si ho fossin, o els casos que ho fossin, serien sobreres, perquè a fi d'ésser internacionalment presentables, obres com aquesta no poden tenir faltes en els textos transcrits.

Les pàgines finals contenen una taula única d'antropònims i de topònims, diferenciats per la respectiva tipografia (383-439).

I val a dir que en la seva materialitat el llibre no sols és presentable, sinó d'una innegable qualitat, que honora tots: autor, membres de la comissió i Conselleria de Justícia de la Generalitat de Catalunya.

Josep Perarnau

Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1062-1193). Estudi i edició a cura d'Antoni VIRGILI (Diplomatariis, 11), Barcelona, Fundació Noguera 1997, 706 pp.

Ni que no hagués pogut ésser restablerta fins al final de la reconquesta de l'actual Principat de Catalunya i que només reemprengués la seva vida normal en un moment tan ,modern' com mitjan segle XII, la Catedral de Tortosa s'acaba de sumar feliçment a la ja llarga llista de bisbats i de monestirs catalans, que en aquests moments posen a disposició dels estudiosos les riqueses de llur documentació més antiga, cosa que, d'altra banda, tingué no fa pas gaire un reconeixement públic i solemne en una presentació col·lectiva i multitudinària celebrada a Poblet l'abril de l'any passat.

Com els altres volums d'aquesta naturalesa en la mateixa col·lecció, l'actual consta d'algunes pàgines introductòries (9-33), d'un cos del volum, on trobem transcripció sencera de 495 documents completats amb els corresponents registres i anotacions crítiques (37-615) i d'una taula única de noms, en la qual és fàcil de distingir els antropònims dels topònims perquè els primers són escrits en versaleta i els segons en tipus rodó (619-706).

En les pàgines inicials som informats del gran salt qualitatiu, que atesa la col·locació gairebé marginal que fins ara havia tingut la documentació tortosina, representa la present

compilació, no sols pel fet que, en comparació de fons paral·lels de catedrals o monestirs de la Catalunya Vella, la tortosina s'endarrereix de més de dos segles, ans encara pel poc coneixement que hom en tenia. Per això, prosseguint un treball iniciat a principis del segle actual per Ramon d'Alòs i Moner, l'autor, amb la plena col·laboració dels responsables de la catedral tortosina i del seu arxiu, ha impulsat la reordenació dels fons en pergami (18-20), els quals, completats amb els conservats en còpia en els vuit cartorals actualment existents (20-23), han ofert el resultat d'aquells vora cinc-cents diplomes, gairebé tots corresponents als primers cinquanta anys immediatament posteriors a la reconquesta tortosina. Aquesta introducció és completada amb la bibliografia de les fonts documentals editades (31-33).

Ja sabem que llur transcripció constitueix el cos del volum. Val a dir que els deu primers, datats entre el 1069 i el 1102, no fan referència directa a Tortosa, ans al monestir aragonès d'Alquézar prop Barbastre (37-55), cosa explicable pel senyoriu que els bisbes de Tortosa hi exercien (13) i que en aquestes pàgines els és confirmat i ampliat pel rei en ocasions diverses (47-49: dotalia del 1099; 314/250; 408/329).

Limitem-nos, però, a Tortosa: el primer document que hi fa referència directa (56/11) és datat el 3 de desembre del 1146 i l'editor subratlla que és més de dos anys anterior a la conquesta de la ciutat (57); vol dir, doncs, que a partir d'ara els documents ens permetran d'assistir als fets d'aquells dies i, en realitat, molts dels textos següents fan tota la impressió d'ésser concrecions o aplicacions jurídiques d'altres tants assentaments del o dels *Llibres de Repartiment de Tortosa*; la reconquesta de la ciutat és gairebé cantada en un dels instruments més solemnes d'aquest recull, la dotalia de la Seu de Tortosa del 1178 (373-374); però aquella conquesta no equivalgué pas a encendre un foc completament nou, car ultra la nombrosa antroponímia i toponímia, restaven a la ciutat habitants sarraïns (462, 512; consta fins i tot el nom d'un escrivà: Gàlib, 150/97/3-4; i d'un metge, 348/281/línia 1 final) en nombre prou considerable com per a seguir-hi tenint cementiri (327/263/10); fins i tot trobem algun establiment de béns agraris de la Seu de Tortosa a moros (300-302/237-238); un dels documents ací publicats té resums en hebreu i en àrab (214/160); i un, potser dels més importants, *l'Isti sunt honores mezchite de Xerta* (612-615), sembla donar a entendre que no es tracta pas d'una mesquita desapareguda; més d'una vegada, de més a més, som informats que bona part del bisbat de Tortosa era encara a mans d'infidels (211 i 377); però àdhuc sota domini cristià continuaven les almunies (56; 112 [on s'havia de construir una església], 181/130/9; 188/136/3; 201/148/3; 268/210; 379/302/9, aquesta a Lleida), les algesires (135, 150, 226, 232, 593) i els eixarics (135, 150, 229, 232, 324, 329, 428, 476, 481, 588), sobre la significació dels quals hom pot veure l'article de Pascual Ortega, *Los sarravenos del Ebro catalán (siglos XII-XV)*, dins *Expulsió dels moriscos*, 27-41, tot i que ell consideri que el seu intent de clarificació només és provisional.

Res d'estrany, però, que la gairebé totalitat de la documentació aplegada en aquest volum ens informi de fets protagonitzats per cristians i per llurs autoritats, començant pels més importants com són la proclamació de la *Carta de Poblament de Tortosa* el 1149 (66-68), a completar amb la donació tant de Tortosa com de la Suda a l'orde del Temple (415-418); les successives dotals de la Seu tortosina (75-77, 179, 194, 443, 446, i sobretot 373-378, amb indicació del ròdol del bisbat; també hi és copiada la de Lleida: 64-65); l'establiment de la canònica (81-83), les ordinacions per a la seva vida interna (hi consta que durant els àpats, hom llegia) (215-218) i la financiació del vestuari (224-226), la germandat entre les canòniques de Tortosa i de Tarragona (142-144); l'establiment de l'*Hospitale pauperum*' (271, 283), i l'existència de la leproseria (350, 356)

Aquella Tortosa acabada de conquerir devia ésser un microcosmos europeu: és coneguda la presència genovesa, i la *pars lanuensium* o algun genovès particular compareixen amb certa insistència (284, 285, 303, 322, 331, 391, 410, 542); un altre col·lectiu amb cementiri propi eren els anglesos (207/155, amb tota una família; 210, 235, 294, 360); hi havia qualque portuguès (287), flamenc (295, 327), gallec (295), llombard (368), i francès autèntic (589),

però sobretot occitans: de Cahors (229, 244, 295, 346), Carcassona (230, 250, 293), Montpeller (233, 234), Llemotges (235, 279), El Puig (235), Narbona (256, 263, 532; aquests disposaven d'un alfondec, «in alfondeco de hominibus Narbone»: 220/164/5-6; 381/303/5), Sant Ponç de Thomeres (256, 295, 356-357, 405), Provins (272, 381), Lodeva (355) i Tolosa (302); segurament n'hi havia d'altres. No manquen els jueus (208, 213, 484, 584). I ja convertits tots en habitants de Tortosa, ens trobem a 409/330/2-12, amb la llista personal de tot un col·lectiu, el dels pescadors.

En el repartiment de la conquesta, tothom (o gairebé) degué rebre la seva part, i immediatament començaria un important tràfec que en podríem dir d'assentament: compra-ventes (la que sembla primera és documentada el 1153: 87; alguna vegada per cas d'extrema necessitat: 130/78) i barates són a l'ordre del dia, de vegades de minúscules peces de terra, que només podien tenir algun interès si eren integrades en unitats més extenses. Dins aquest marc d'assentament trobem els establiments de terres (120, 192, 196, 197, 204, etc.) o de cases, i les concòrdies entre bisbe i capítol d'una banda i l'orde del Temple (424-426, 473) o de Sant Joan de Jerusalem (101-102; 199, 563) de part altra, entorn als drets respectius. No manquen d'altres cartes de poblament: de Gibalhoder (435), Montsant (470 i 544), Cabacers (471).

És explicable que pràcticament tota la documentació esmentada faci referència a la Seu de Tortosa; n'hi ha d'altra, més acostada als interessos d'aquestes pàgines: compareix un 'Bartolomeus gramaticus' (110/59); i alguns mestres: Guillem, de Barcelona (245-248/190), Esteve (256/99/7; 266/207/7); Franc (505/408/3; 553/448/1); una deixa per a un fill nonat, amb la indicació que «si fuerit filius, discat litteras» (185/134), no manca una deixa testamentària «ad psalmos legere» (311/247/8) i, ja posats en el camp de les devocions, trobem altra deixa de cinc-cents sous «pro centum trentanariis» (439/352/13); aquells novells pobladors es volcaven damunt la catedral, amb deixes per a l'augment i alimentació de llànties (253/196; 323/259; 333/268; 354/285; 362/291; 366/295; 371/299; 431/345; 535/433; 604/488). Coneixem els escrivans que signen els documents, però n'hi ha algun altre de documentat: 'Poncium, scriptorem de Barchinona' (277/217/8), 'Bernardus, scriptor' (428/343/14). El 1178 hom ja parlava d'una 'església vella' (381/303/2) i per a la nova el 1180 no mancava qui ja contribuïa a la «tabulam argenteam que sit facta ante altare Sancte Marie Dertuse» (393/314/8 del final). I una pregunta: la butlla papal de 207/154 era coneguda abans d'ara?

Cap dubte que el volum que ens ocupa és una tan preciosa com indispensable font d'informació entorn aquella primera cinquantena d'anys de la Tortosa reconquerida. Per això només a contracor el crític ha d'admetre que l'edició d'aquest conjunt tan important de documents no arriba a l'altura a què hom la voldria, aquella que l'homologués amb publicacions paral·leles d'Europa. En podria aportar massa proves, però em limitaré a una mostra, la de la segona dotació de la catedral de Tortosa, document prou important, en la transcripció del qual hom creuria que tots els responsables de l'edició haurien d'haver extremada la condícia (373-378/301): prescindint dels senyals de puntuació, he anat assenyalant les següents lectures, almenys estranyes, molt probablement defectives: 373/4: 'domino < a Domino'; 374/2: 'deferam < deseram' i 'derelinqua < derelinquam'; 374/7: 'epistopale < episcopalis'; 374/20: 'Spiritu < Spiritus'; 374/27: 'episcopale < episcopalis' i 'manuficientiam < munificentiam'; 374/30: 'venerabile < venerabilis'; 375/5: 'venerabile < venerabilis'; 375/13: 'alonginquis < a longinquis'; 375/21: 'confiraverunt < confirmaverunt'; 375/27: 'precipiebat vel preceperat < percipiebat vel perceperat'; 376/14: 'eorm < eorum'; 376/32: 'aqua < aquam'; 376/37: 'aqua < aquam'; 377/10: 'quam < qua'; 377/3 del final de pàgina: 'aliminibus < a liminibus'. Afegiré només un altre punt, perquè afecta la qualitat: la manca de domini de la concordança o règim dels casos: «vobis Peroto, filius» (295/235/3); «Bonifacium et Raimundi» (305/3-4); «domini P<oncio>» (294/234/2-3); «inter domum R<aimundum>» (256/199/15); o el cas d'aquell mortal benaurat, davant qui el temor de la mort hauria passat de llarg: «mortis metu preteritus» (278/218/3), quan la realitat devia ésser

ben altra, és a dir, 'perterritus' (car si li havia passat de llarg, per què feia testament?). No és urgent de posar remei a aquest estat de coses, denunciat ja tantes vegades?

És realment de doldre que aquest escampall o degotall de faltes desfiguri una edició de documents, en ells mateixos tan importants, la publicació dels quals ha comportat tanta de feina i de despeses i per la qual cal remerciar autor i editors.

Josep Perarnau

Armand PUIG I TÀRRECH, *La Bíblia a Catalunya, València i les Illes fins al segle XV*, Tarragona, Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós 1997, 106 pp.

Lliçó inaugural de curs 1997-1998, en la qual l'autor es proposava de «dissenyar, a tall d'hipòtesi i de manera provisional, allò que podríem anomenar mapa de les versions bíbliques medievals» (5); i que ell mateix, al final, defineix com a «aproximació que es mou en el terreny de la hipòtesi de treball» (105).

De fet, el lector d'aquest estudi es trobarà, successivament, amb unes pàgines que l'informaran de la presència de textos bíblics llatins manuscrits als Països Catalans fins al moment en què, en la segona meitat del segle XV, comparegueren els volums impresos (7-10); segueixen els apartats dedicats als inicis de la Bíblia en llengua catalana (11-15), a les traduccions del Salteri (17-35), a les Bibles manuscrites (37-75), a la Bíblia 'de stampa' (77-87) i al Nou Testament (89-104). Unes línies de l'epíleg podrien sintetitzar el resultat d'aquest centenar de pàgines: «...el segle XIV veurà la cristal·lització d'allò que en els nostres països podem anomenar la «Bíblia del segle XIV». Es tracta d'un text del qual podem resseguir l'espina dorsal en l'única Bíblia sencera que posseïm: la Bíblia de Peiresc (BNP esp. 2, 3 i 4). Darrere Peiresc hi ha un arquetipus que pren tons diferents segons les grans seccions bíbliques. En la primera part de l'Antic Testament, Peiresc i Egerton configuren aquest arquetipus... En el Nou Testament, Peiresc fa parella amb Marmoutier. Entre tots dos configuren un arquetipus que es mostra molt pròxim a les versions occitanes...» (105).

L'enumeració de capítols i la transcripció del resultat permeten de copsar allò que aquestes pàgines representen, no pas tant per al coneixement global de la Bíblia als Països Catalans, com, certament, per a l'estudi de les traduccions bíbliques catalanes medievals (perquè aquesta seria una primera observació: el títol no crec que respongui al contingut de l'opuscle; hauria estat més objectiu de limitar-se, ja en el títol, a les traduccions catalanes de la Bíblia fins al segle XV; fins i tot el planteig del camp d'estudi establert en la pàgina 5, un camp delimitat entre la 'panoccitanitat o pangal·licanitat' de Samuel Berger i la meua crida d'atenció apuntant a la incisivitat d'interessos jueus de polèmica anticristiana, només té sentit a l'interior de les traduccions catalanes medievals).

Definit, doncs, així el tema, crec que cal saludar amb doble entusiasme l'estudi del prof. Puig i Tàrrach; en primer lloc, ha assenyalat vers la tradició textual de la *Vulgata* a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana (ací no podem parlar de Països Catalans), com a possible explicació de les divergències en la seqüència de certs llibres de l'Antic Testament i de llurs pròlegs (aquests, en principi, propis de la *Vulgata*) (cf. 44-45); i com que aquesta aportació de dades de fet corregeix una hipòtesi formulada per mi en desconèixer les varietats en el seguici de llibres de l'Antic Testament en certes branques de la tradició textual de la *Vulgata*, no cal dir que agraeixo la informació i en felicito l'autor. Sigui'm, però, lleguda una pregunta: la Bíblia de Girona (9), quina és? La que, comprada per Dalmau de Mur a la Biblioteca Papal de Peníscola i, donada per ell a l'Església de Girona, segueix conservant-s'hi? Aquesta deu procedir del mateix cor de la Cité de París, car fou regalada pel rei de França a Climent VII, el primer papa d'Avinyó durant el Cisma d'Occident

En segon lloc ha multiplicat les comparacions textuais entre els exemplars bíblics conservats o coneguts en cada cas, introduint d'aquesta manera un concepte que no em consta que ho hagués estat fins ara: el de 'l'arquetipus' possible darrere els textos bíblics catalans coneguts, amb el complement d'assenyalar possibles influències que haurien pogut incidir en les còpies realitzades a partir del dit arquetipus; la frase copiada abans, a tall de manifestació del resultat, i esquemes com els de les pàgines 62-64 i 98 demostren fins a quin punt la recerca de l'arquetipus o almenys la demostració de la seva existència, ni que sigui deixant-lo encara en el camp de les hipòtesis a precisar en el futur, ha estat un dels conceptes que han presidit l'elaboració de les pàgines que ens ocupen; de moment, tenim certs trets de la seva fesomia; per a l'Antic Testament, el problema és el de si en cada un dels seus llibres la dita fesomia s'acosta més a la de la *Vulgata* llatina o a la del text hebreu, i així constatem que en el Pentateuc una traducció del text llatí seria arquetípica en relació a les tres grans Bibles d'Egerton, Colbert i Peiresc, amb manlleus més o menys importants del text hebreu (41 i 47); en canvi, en Paralipòmens-Cròniques, Egerton i Colbert «tenen la mateixa traducció feta, pel que sembla a partir del text hebreu, mentre que Peiresc és clarament pròxim a la *Vulgata* llatina» (43); aquestes variants fisionòmiques són reduïdes a quadre sinòptic (67), que ens permet de diferenciar entre influència hebrea forta, notable, reduïda i molt petita; tenim, doncs, parlant en general, un arquetipus bàsicament pròxim a la *Vulgata* i quatre idèntikits, segons que certs traços resultin més o menys hebreus. Capítol apart mereix la traducció catalana realitzada, segons que sembla, pels cartoixans de Portaceli amb la col·laboració de fra Bonifaci Ferrer i l'objectiu de posar a les mans del cristià un text de la Bíblia que posseís totes les garanties que dona la *Vulgata* (100), característica de la qual hauria estat l'adhesió sistemàtica al text llatí d'aquella, tant en terminologia (sempre que calgué, un mot llatí de la *Vulgata* fou traslladat per un llatinisme), com en construcció de la frase, amb calcs sistemàtics del llatí, malgrat d'algunes excepcions en forma de paràfrasis, glosses i desdoblaments de llatinismes (83-84).

D'alguna forma, l'immens treball que per camins diversos es concentrà en les traduccions catalanes medievals de la Bíblia (i que a través de les restes de l'immens naufragi provocat per la Inquisició Espanyola, podem descobrir i rastrejar), desembocaren en la «Bíblia molt vera e cathòlica» (80, nota 104), publicada a València el 1478, de la qual, ai las! només han surat en la mar bramulant i engolidora una peça sencera (el *Salteri*) i estrellons esmaperduts (81-82). Ací són resumides les informacions relatives a la forma del treball preparatori, en el qual haurien col·laborat amb algun convers, els mateixos inquisidor autòcton i bisbe (fàctic) de València (77-80); les característiques lingüístiques són les de la traducció de Portaceli. La traducció dels *Evangelis del Palau* presenten la paradoxa que en ells el retorn al text de la *Vulgata* ha anat acompanyat d'un grapat de modificacions textuais (104).

Repeteix que el treball del prof. Puig i Tàrrach ha portat el coneixement de les traduccions bíbliques catalanes medievals a terrenys fins ara inexplorats; n'és mereixedor de tota gratitud i enhorabona. No cal dir que desitgem que per molts anys pugui fer semblants obres i encara millors.

Amb vistes a aquesta obra millor, crec que es podria suggerir quelcom, com és ara un butlletí bibliogràfic que resseguís, si fos possible de Francesc Pérez i Bayer ençà, el successiu i progressiu descobriment de les dites traduccions catalanes; en aquest butlletí bibliogràfic, caldria tenir presents els molts catàlegs de llibres medievals de Catalunya i en particular les aportacions mallorquines de Jocelyn N. Hillgarth (cf. ATCA, XII (1993), 446-447), el nom del qual significativament només compareix en la darrera pàgina (106), mentre el de Josep Hernando i Delgado (cf. ATCA, XVI (1997), 509-511), ja surt al començament (17). Em pregunto si no caldria concretar la línia occitano-catalana ja en la difusió de la Bíblia *Vulgata* entre nosaltres o, potser, assenyalar camins diversos de penetració; i parlo de línia occitana perquè la Seu de Tortosa (com les altres canòniques catalanes, com és ara la de Tarragona, que tenia establerta confraternitat amb la de Tortosa, catedrals o no) fou replantada amb comunitat canonical de Sant Ruf d'Avinyó i, de més a més, per camins diversos i raons múltiples, si algú

rebé l'influx de la cort i de la biblioteca papal de Peníscola fou Tortosa, i, doncs, procedent altra vegada d'Avinyó (per cert, atesa la relació entre Peníscola i Portacei a través de fra Bonifaci Ferrer, el 'dominus Cartusiae', i de Pere (Des)Pujol, hi hauria influx bíblic d'aquella en aquest? Constato que un altre membre del grup de Pero de Luna/Benet XIII fou Francesc Eiximenis, que també optà per la llengua catalana en escriure la seva 'obra'; amb això no vull dir que els manuscrits bíblics tortosins de la *Vulgata* (45) procedeixin de la Biblioteca Papal penisciana, però no es poden descartar d'altres formes d'influx, com per exemple, el documentat damunt València, a la Seu de la qual anaren per compra tots els volums del comentari bíblic de Nicolau de Gorran a les acaballes del Cisma d'Occident. Una darrera indicació: si el text de Jn I, 1-14, de Sevilla, Colombina (95), i el fragment procedent de Sant Feliu de Guíxols fossin de la mateixa traducció, no tindríem una base per a afirmar que aquesta és particularment documentada en el comtat d'Empúries, on també ho és una casa de Pobres Catòlics el s. XIII? El volum de Sevilla procedeix de la casa comtal (almenys el text de les *Llegendes bíbliques rimades*, fou dedicat a Marquesa de Cabrera, comtessa d'Empúries, entorn de mitjan segle XIV).

Puc dir, en so de pau, que les faltes de llatí hi són sobrereres? Així, per exemple, el 'respice me' atribuït al vers segon del salm 21 de la *Vulgata*, no hauria d'ésser 'respice in me'? I el 'pulvis quam' referit al Salm 1, vers 4, no hauria d'ésser 'pulvis quem'? (32) I el 'presentis' atribuït a Dt 29, vers 15, no hauria de dir 'presentibus'? (39) No són les úniques. Una lectura podria conduir a una variant en l'antígraf: és el 'pans die e nit' (84-85) del Salm 41, vers 4; si es trobés una *Vulgata* que tingués « fuerunt mihi lacrymae meae panes (no: 'panis') die ac nocte », no tindríem la base de la traducció catalana? L'observació entorn Lc II, 46, dels *Evangelis del Palau* fou feta en un d'aquells moments que també Homer dedicava a la becaïna: « Un cas com Lc 2, 46 no és habitual: el llatí 'interrogantem eos' esdevé 'escoltant (!) aquells de les scriptures pregones e dels profetes' » (102); però resulta que 'interrogantem eos' no esdevé 'escoltant aquells'; n'hi ha prou de recordar que el text de la *Vulgata* diu: « ...audientem illos et interrogantem eos... »; 'audientem illos' esdevé 'escoltant aquells', cosa que no mereix cap signe d'admiració; el fet, normal si algun n'hi ha, és que el copista saltà del primer = 'aquells (illos)' al segon = 'eos', menjant-se la segona frase; ja sé que l'observació de l'autor anava a l'afegit 'de les scriptures pregones e dels profetes', punt en el qual no tinc res a dir; només una cosa, de la qual ell només és víctima: si, tal com succeïa anys enrera en qualsevol professional de la teologia, sense que fos especialista en evangelis, hagués sabut la *Vulgata* de cor, s'hauria adonat de seguida que l' 'escoltant aquells' no corresponia a l' 'interrogantem eos', ans al sintagma precedent. També caldria suprimir alguna referència, ara insostenible, com d'afirmació que la ciutat de València tenia 75.000 habitants els darrers decennis del segle XV (78, nota 94): els estudis del prof. Agustín Rubio Vela, el darrer dels quals ha estat reunit en aquestes pàgines del volum XVI (1997), 621, núm. 11899, demostren que es trobava entorn el 25.000.

La deformació professional del crític és culpable del darrer paràgraf, la justificació del qual, ultra la veritat, té al seu favor la bona intenció de contribuir a un treball encara més complet entorn les traduccions bíbliques catalanes medievals, que ningú com l'autor deu estar capacitat a donar-nos i que des d'ací el crític l'esperona a emprendre. Possibilitats d'estudi de camps fins ara pràcticament inexplorats no en manquen, i en podem assenyalar un, que, ni que sigui de passada, és esmentar en el treball que ens ocupa, el de les traduccions de fragments bíblics en obres catalanes medievals, originals d'autors nostres o anostrades; l'autor el toca a la pàgina 21, nota 30, en unes línies que s'assemblen massa a les d'ATCA, XVI (1997), 507-508, línies, aquestes darreres, que ja feia més de dos mesos que eren compaginades qua l'autor posà punt final al seu treball (6); la recensió del *Llibre de la misèria de l'home* d'Innocenci III, que el lector pot trobar més avall dins aquesta secció, confirma fins a quin punt aquest de les traduccions al català pot ésser un camp ric de resultats ara com ara imprevisibles.

Eusebi COLOMER I POUS, *El pensament als Països Catalans durant l'Edat Mitjana i el Renaixement* (Scripta et documenta, 54), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans i Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1997, 288 pp.

Tres advertiments de naturalesa ben diversa obren aquest llibre, aparegut poc temps abans del traspàs del seu autor. El primer fa referència al fet que el llibre quedà enllestit el primer semestre del 1993, raó per la qual determinada bibliografia posterior a tal data no ha pogut ésser-hi inclosa i, sobretot, tinguda en compte. El segon advertiment és que en aquest llibre l'autor ha partit d'altres treballs seus precedents, refont-los i ampliant-los a voltes de forma molt visible, dels quals dóna la llista en una extensa *Nota editorial* (7-8). El tercer i més important advertiment és que l'obra no vol ni pot ésser una «història del pensament català durant l'Edat Mitjana i el Renaixement» (5), encara que s'hi assemblí força, a causa de les múltiples limitacions de la recerca catalanística en aquest sector. Per això, el fet d'haver intentat de «relacionar els nostres pensadors els uns amb els altres, de manera que es faci palès que tots ells formen part de la mateixa història intel·lectual» i d'haver-hi reeixit malgrat les llacunes de la investigació, fan d'aquesta obra gairebé pòstuma d'Eusebi Colomer una valuosa síntesi sobre el pensament català dels segles XIV-XV, amb la particularitat de desenvolupar alguns temes que fins ara només havien estat tocats de forma general.

El primer capítol dóna una panoràmica sobre el pensament català des de Ramon Llull fins a Ramon Sibiuda i Joan Lluís Vives. Treball molt sintètic, Colomer hi recull les principals aportacions dels dos últims decennis, amb un cop d'ull molt segur a l'hora de destriar el gra de la palla. Només li sabríem fer el retrat d'haver inclòs en unes pàgines ràpides i brillants el nom de Joan [de] Bassols, sobre la catalanitat del qual cal mantenir rigoroses reserves, seguint J. H. Sbaralea (1921) i Charles-Victor Langlois en el volum XXXVI de l'*Histoire Littéraire de la France* (1927). En canvi, constitueixen una novetat les pàgines destinades a presentar els tractats lògics de Nicolau Eimeric i sant Vicent Ferrer. Colomer segueix mantenint la teoria d'un humanisme català de finals del Tres-cents, que es concreta en el programa de traduccions de textos antics impulsat des de la Cort, en la figura capdal de Bernat Merge, i en la filosofia humanística de Ramon Sibiuda i Joan Lluís Vives, deixant completament de banda les idees de Lola Badia i els seus seguidors sobre l'humanisme català, que no es plantegen en un context d'història del pensament, ans en una visió molt angular de la història literària.

Els dos capítols sobre Ramon Llull que vénen després constitueixen dues aproximacions fonamentals al gran mallorquí. La primera analitza la significació de l',Art' lul·liana, que és el centre neuràlgic de tot el sistema de pensament lul·lià. La segona estudia el gran projecte lul·lià d'unificar religiosament el món. Ja es veu que Eusebi Colomer no divagava, ans anava de dret al cos de les qüestions.

Deixant de banda el problema, sempre calitjós i hermenèuticament inútil, de les fonts de l',Art', Colomer explica la lògica i la combinatòria lul·liana posant-se tot d'una ,in medias res', és a dir, dins una lògica que vol ésser inventiva i no pensament formal a la vegada. Aquest caràcter híbrid és la gran novetat de la lògica de Llull i al mateix temps allò que la separa de les lògiques modernes. Aquesta simple conclusió és establerta després d'una percaça molt subtil d'allò que en l',Art' és vivent, de la qual no podem traslladar aquí l'aparent i desconcertant agilitat amb què és menada, justa rectificació a les desqualificacions d'un Ludwig Prantl. Igualment brillant, metòdic i aclaridor és el capítol dedicat al diàleg interreligiós en Ramon Llull, que és ni més ni menys que un estudi de les relacions intel·lectuals i morals que el mallorquí va tenir amb jueus i sarraïns. Relacions complexes, inserides en un context històric concret, ací descrit, i que determina canvis i rectificacions importants en el capteniment de Llull. El valor d'aquest capítol rau, a parer nostre, en la perspicàcia amb què Colomer fa jugar els elements teòrics —la teologia de Llull i la seva passió missionera— amb els contracops de les successives decepcions històriques, que es resol al final en l'amargor i el destrempament de la *Disputatio Raymundi christiani et Hamar sarraceni*. També des d'aquest punt de vista Llull

resulta resituat en una zona de clarors i d'ombres, amb un realisme que fins ara ningú no havia contrastat amb vigoria.

Contrapunt d'aquest capítol lul·lià, l'estudi de l'apologètica de Ramon Martí, ajudat per la publicació recent del *Capistrum Iudaeorum* (cf. ATCA, X (1991), 397-398 i XVI (1997), 496-498), constitueix una exposició tan sòbria com completa de les aproximacions dominicanes al problema de la conversió dels infidels, de la qual emergeixen de seguida les diferències amb l'apologètica lul·liana, on l'argumentació racional substitueix la històrica exigètica i l'augustinisme de fons és reaci a la irrupció massissa de l'aristotelisme.

El darrer capítol, dedicat a Sibüda, Turmeda i Vives com a humanistes, és una reelaboració d'un treball publicat el 1988 dins l'«Anuari de la Societat Catalana de Filosofia», amb poques diferències de fons, treball que fou àmpliament resumit en aquestes pàgines d'ATCA, IX (1990), 585, núm. 5815. Atès que és avantatjosament coneguda la competència d'Eusebi Colomer en el període humanístic i del primer Renaixement, no insistirem en els seus punts de vista, bo i valorant el fruit que n'extreu en aplicar els seus coneixements a l'estudi de la realitat catalana d'aquell període.

De Llull a Vives, passant per Arnau de Vilanova, Nicolau Eimeric, Vicent Ferrer, Ramon Martí, Anselm Turmeda i Ramon Sibüda, la panoràmica esbossada per Eusebi Colomer dibuixa algun tret comú: la singularitat, excentricitat, solitud i ambigüitat dels personatges tractats, llur caràcter retrògrad en alguns aspectes, avançat en d'altres. Són homes de frontera, una mica mestissos i extremosos, decidits i agosarats. Hi ha molt a estudiar, molta ,normalitat' a recuperar, moltes relacions a descriure. Però potser els estudis del futur no faran res més que precisar la singularitat i el caràcter aïllat dels pensadors catalans més representatius, a propòsit dels quals, com revela l'obra de Colomer, encara hi ha molt a aprendre.

Jaume de Puig i Oliver

Vicente CASTELL MAIQUES, *Proceso sobre la Ordenación de la Iglesia Valentina entre los arzobispos de Toledo, Rodrigo Jiménez de Rada, y de Tarragona, Pedro de Albalat (1238-1246)*. Volumen I: *Edición crítica*. Volumen II: *Estudio*, València, Corts Valencianes 1996, 500 i 224 pp.

Les primeres paraules d'aquesta recensió han d'ésser d'enyorat record per a l'autor, excel·lent amic personal, que ja no podrà llegir amb els seus ulls mortals la valoració que en publiquen aquestes pàgines. Vicent, com m'hauria plagut que n'haguéssim pogut parlar de tu a tu!

Dit això, encarem-nos amb aquesta obra, que li va costar llargs anys de feina i una part de la qual fou la seva tesi doctoral en Història (10); el contingut dels dos volums publicats, prescindint de presentacions i pròlegs d'altri, correspon als temes següents: una àmplia taula del volum I (11-54), fons i bibliografia (59-76), introducció general que col·loca aquell procés dins la dinàmica de la reconquesta (77-91), secció intitulada *Temas preliminares* (93-160), dins la qual són presentats els diversos aspectes del procés (històric, jurídic, etc.): ací sabem que cal distingir-hi tres parts: la primera instància entorn el 1239; proscució de la causa davant jutge delegat pontifici a Tudela en el pas del 1239-1240; i darrera etapa, en apel·lació a nova instància de la Santa Seu entre mitjan 1239 i març 1246), els fons arxivístics que n'han conservada documentació: Arxiu Vaticà, Archivo Arzobispal de Toledo (allí mateix o a Madrid, AHN), AHA de Tarragona (allí o a Madrid, BN, ms. 13028) i Archivo Episcopal d'Osca (111-115); presentació detallada de les fonts procedents de cada un d'aquests fons (115-141), i més concreta de les peces publicades en la present edició (141-142) i de llurs relacions o ,stemma' (143-155), normes d'edició (155-157) i seguici dels estudiosos que se n'han ocupat, del segle XVI ençà (157-160). La part central del volum és dedicada a l'edició

crítica (163-483) dels tres processos: el de primera instància (163-166), el judici delegat i sumari (164-425) i la causa d'apel·lació en la Seu Apostòlica (426-483); les darreres pàgines donen la taula d'antropònims de les actes judicials (485-497). El volum segon ens ofereix taula general del mateix (5-16), les dades històriques necessàries per a la comprensió de la disputa des dels primers temps cristians de València fins a Jaume I (21-34), les del temps d'aquest rei fins a la conquesta de València (35-62) i la cronologia del procés dividida, després de les qüestions preliminars (63-79), en les etapes que ja sabem i coneixem, tenint però present que són aplegades les de primera instància i de judici pontifical delegat (81-124) i separada la d'apel·lació a la Seu Apostòlica (125-152); l'epíleg podria ésser el text llegit per l'autor davant el tribunal que li avaluà el treball fins al màxim (153-166); i la taula general de tota l'obra (167-221).

En aquest segon volum, que sintetitza el seu treball, el malaguanyat amic Castell i Maiques comença recordant les modificacions en la integració de la ciutat de València originàriament dins la Tarraconense, després a la Cartaginense ja el 546 (que des del 610 seria simplement absorbida per Toledo), la incidència de la falsa *Divisio Wambaie regis*, i la inclusió de València dins la zona a reconquerir per la Confederació catalano-aragonesa en virtut dels pactes de Tudilén i de Cazorla (1151 i 1179). Les pretensions de Toledo, amb un cap de pont a Albarrassí (i Sogorb), altra vegada sostingudes en una falsedat, i la negativa absoluta de Jaume I a acceptar-les, desembocarien en el judici romà, objecte d'aquesta obra (21-34).

Les pàgines següents ens transporten al 1233 i posteriors, els de la conquesta de la part nord del futur Regne i de l'Horta de València, del serge de la ciutat, de la seva capitulació i dels primers moments de les institucions cristianes en la ciutat conquerida, amb la implicació, fins a extrems de violència un cop integrada la ciutat en la corona catalano-aragonesa, dels protagonistes o dels partidaris de cada una de les dues integracions, tarragonina o toledana, sense que hi manquesin les contradictòries preses de possessió i els corresponents i no menys contradictoris actes de jurisdicció eclesiàstica (35-62).

Arriba així la part central de l'estudi, ja dedicada al procés en ell mateix, amb tres capítols: el destinat als problemes preliminars (63-79), el que n'exposa la primera instància dels anys 1238-1239 (81-124), i el que es refereix a la fase d'apel·lació a la Santa Seu els anys 1240-1246 (125-152).

El primer preliminar és un fet nou, en relació als canvis d'integració de les èpoques romana o visigòtica: a l'occident cristià, el papa no sols era el poder espiritual suprem, però llunyà i poc incisiu, ans s'anava convertint en autoritat sempre present i en àrbitre real de tots els problemes importants, que, de més a més, s'havia dotat d'un codi normatiu nou i complet, les *Decretales* elaborades per al papa regnant per sant Ramon de Penyafort (65-68); els dos metropolitans enfrontats, Pere d'Albalat i Rodrigo Jiménez de Rada, tenien innegable categoria (69-74). Però hi havia un altre fet nou: Tarragona i Toledo ja no pertanyien a la mateixa sobirania política, ans eren cap eclesiàstic de dos estats independents i sobirans, la Confederació catalano-aragonesa i el Regne de Castella; i Jaume I, el Conqueridor de València, tenia molt clar que Castella no se li havia de ficar a casa, i molt menys en un pla tan important com el de la vida eclesiàstica.

Aquest és el marc sociopolític dins el qual es desplegaren les tres ja conegudes etapes del procés, i del qual, sense desconèixer els altres aspectes (l'autor subratlla l'interès per a la història del dret processal d'un judici sumari: II, 153-154), allò que ací més interessa és l'edició de «los textos primordiales y los secundarios del Proceso» (I, 155), la lectura dels quals és, malgrat les característiques de tota literatura processal (p. e., les repeticions), ben interessant, interès que augmenta en seguir les jugades, per no dir les travetes, d'una part a l'altra, però sobretot quan llegim les declaracions de testimonis presencials, farcides de detalls que acompanyaren el serge, la capitulació i els primers temps del restabliment de la reconquerida ciutat de València (358-425; cf. 479); la lectura, de més a més, és gratificant perquè hom no troba entrebancs excessius en les transcripcions llatines, tot i que,

dissortadament no en manquen i algun, certament no atribuïble a l'amic Castell, com quan algunes paraules resulten irremediablement escapçades (,archiep' per ,archiepiscopus' a 178/6/3; ,circumq' per ,circumquaque' a 377/1/b; ,Qu' per ,Quod' a 408/D/a). Val a dir que la sentència final és digna del més clarividet i capacitat esperit per a les floritures bizantines o florentines: evita que el metropolità de Toledo resulti desautoritzat en les seves reclamacions, però també evita que posi les mans en l'Església de València; no dona explícitament la raó al metropolità de Tarragona, però amb l'excusa d'ulterior informació el deixa autoritat única i indiscutida en aquella renascuda diòcesi (434-436); l'interès i la importància de l'afer obliga a pensar que la sentència és amb raó qualificada de «magistral, modélica y excepcional» (II, 163/6). No manquen els moments inesperats, com el de trobar transcrits íntegres textos com el dels *Gesta sinodalia* o resolucions finals del Concili XIV de Toledo del 684 (I, 231-236, particularment interessant per la seva possible incidència en la temàtica entorn Feliu d'Urgell) o el de la dotació de l'Església de Barcelona del 1058 (I, 280-285), o quan llegim les definicions d',autèntic / autenticitat' en la boca de cristians de mitjan segle XIII (366-380). D'altra banda, no hauria estat sobrerera una referència, ni que fos mínima, a les discussions posteriors i derivades d'aquella problemàtica, que no s'acabaren amb el procés que ens ocupa; trobo, en efecte, en una recent publicació de documents de Gregori X, aquell amb el qual aquest papa a primers de setembre del 1274, encomanava al bisbe de Tortosa el govern del bisbat de Sogorb mentre durés la discussió, certament derivada d'aquella principal, entorn dels límits entre els bisbats de València i d'Albarrassí (el lector trobarà en el volum següent d'aquest anuari la notícia bibliogràfica del llibre de Santiago Domínguez Sánchez).

Hi ha un punt, però, i no és pas de detall, en el qual la recança per no haver-ne pogut discutir personalment amb l'amic Vicent Castell, s'enfila com els graus d'un termòmetre enfibrat: almenys en cinc llocs podem llegir l'afirmació de l'existència de mossàrabs a València abans de la reconquesta de Jaume I, fet que explicaria la presència de capellans catalans que els atendien: «procuraron atender espiritualmente a los mozárabes valencianos, coadyuvando con el clero nativo» (II, 31, 4º; cf. II, 37,D; II, 53/V/línia 4 del final; II, 117/darrera línia; i II, 158/10/línies 5-6). Qui coneix les batusses valencianes actuals entorn dels mossàrabs (cf. en aquest volum, en la secció primera de les notícies bibliogràfiques, els resums de L. Pérez Vilatela i de M. del Carme Barceló i Torres), comprèn que una afirmació d'aquest tipus, i tan repetida, és de la màxima importància i obliga a doblar l'atenció en llegir els originals; he de dir que les observacions que segueixen es limiten als documents aportats per l'amic Castell i publicats en el primer dels volums que ens ocupen; la primera és aquesta: si realment hi havia mossàrabs, seria inexplicable que en les detallades declaracions dels favorables al metropolità de Toledo no comparegui cap clergue, ni d'aquell bisbat ni de la seva província eclesiàstica, atenen els suposats propis fidels mossàrabs (en canvi, després de la conquesta, hi aniria a corrua feta: «...clerici dicebant: Eamus Valentiam, que est in provincia Toletana», I, 385/B/a); absència encara més inexplicable en tractar dels actes de possessió realitzats pel bisbe d'Albarrassí: si en aquella seva primera missa a la derriuada església de Sant Vicent i en aquelles seves primeres vespres en la futura catedral, a ningú no li recorda haver vist cap mossàrab, quan era el moment de celebrar amb estridència la suposada pròpia llibertat, després dels llargs anys d'opressió i d'ofec almohade: on s'havien amagat? O és que després de la invasió almohade no n'hi havia ni un? (I, 358 ss.). Sens dubte, calia tenir en compte l'observació del document final, atribuït a Vidal de Canyelles, relativa a una possible (i no trigaria a convertir-se en realitat) sublevació dels sarraïns valencians, davant la qual el metropolità de Toledo no podria fer res: «...tum quia castellani... non venirent in subsidium catalanorum nec aragonensium, tum quia non posset predicare castellanos, qui nichil habent in Valentia...» (I, 479, núm. 18); per cert, on eren no ja els mossàrabs, ans encara els valencians, si a la València acabada de conquerir només hi havia catalans i aragonesos? Per descomptat que de ,clero nativo', ni rastre!

Però sobretot calia ésser fidel als textos: he individuat aquests (i, si n'hi ha d'altres, sento que no els hagi sabut trobar): «...quadraginta anni elapsi sunt et plures quod in ecclesia

quadam, que erat apud Valentiam, clerici Tarrachonensis provincie christianis, qui pro tempore ibi aderant, celebrabant divina de mandato archiepiscopi Tarraconensis...» (I, 341-342); «...a L annis citra clerici catalani celebraverunt in ecclesia Sancte Marie Valentie et ministraverunt spiritualia christianis ibidem commorantibus et convenientibus...» (I, 476, 2); hi havia, doncs, cristians a València, mai qualificats de mossàrabs; el salt doncs, de 'cristians' a 'mossàrabs', estimat Vicent, l'has donat tu; tenies raó? Els dits cristians són qualificats amb tres complements: a) «qui pro tempore ibi aderant», b) «commorantibus» i c) «convenientibus»: les expressions a) i c) fan referència a persones que havien anat a València o hi eren de pas; no suposo que consideressis passavolants els mossàrabs, als quals tu et referies, perquè aleshores seria discutible que haguessin estat valencians; resta el qualificatiu «commorantibus», és a dir, residents; en uns textos tan específicament jurídics, cal suposar que s'ha de donar al «commorantibus» el sentit precís del terme: els qui no són 'incolae' ni 'habitantes' o ciutadans en tot el sentit de la paraula; i de fet, els textos capten aquesta diferència, car, per exemple, ja per al temps posterior a la conquesta, ens informen que «multi sarraceni, et plures quam christiani, habitant in territorio Valentie: in castris, villis, fortalitiis» (I, 479, 19, lín. 2-3): aquesta hauria estat la situació dels mossàrabs, si n'hi hagués hagut algun: haurien 'habitat' a València de la mateixa manera que després de la conquesta seguien habitant-hi els sarraïns, ja que eren arrelats al país, com també, després de la conquesta, ja hi habitaven cristians; però no ens consta que, abans de la conquesta, aquesta fos la situació de cap cristià. Hi ha encara una altra frase, en el mateix context de possible defensa dels cristians contra un alçament sarraí «...propter amicos et parentes ibidem populosos»; si no m'error, aquesta és, amb la d'habitare', la paraula clau i tècnica: 'populati'-'poblats': en els cinquanta anys anteriors a la conquesta ens consta que hi havia cristians de pas, que hi havia cristians residents, però no pas cristians habitants ni poblats a València, que hi tinguessin les arrels; resumint: fins i tot després de la conquesta hi havia ultra els sarraïns, catalans i aragonesos, tots poblats, habitants o ciutadans de València, però no compareix en els documents cap valencià, i molt menys cap mossàrab.

Sento molt, amic Vicent, d'haver de pensar que raons extracientífiques et fessin donar aquest malpas. Perquè, i ho dic com a hipòtesi de treball, l'explicació més coherent per a aquella església de Santa Maria de València o, amb més precisió, 'apud Valentiam' = al costat de València', anterior a la conquesta, i per als cristians, vianants o residents a València, és la que la col·loca dins un 'fons' de cristians com tants n'hi havia per les ribes de la Mediterrània sarraïna els segles de la Baixa Edat Mitjana, posats sota l'autoritat del comte de Barcelona, rei d'Aragó (per cert, m'he fixat que en les pàgines de la teva bibliografia no hi ha cap títol relatiu a aquella situació de 'fons' cristians en ports sarraïns).

Estic segur, amic Vicent, que ara ho veus tot clar en el Tot que veus clar.

Si el crític diu, per acabar, que aquesta obra, i sobretot els documents que hi són publicats, és absolutament indispensable per al coneixement global d'aquells anys immediatament precedents i successius a la conquesta de València, no el traïex la parcialitat envers l'amic, amb qui sempre fou possible d'enraonar (i de discutir) cordialment.

Josep Perarnau

Josep FERNÁNDEZ I TRABAL, *Una família catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona 1267-1533*. Pròleg d'Antoni RIERA i MELIS (Col·lecció Abat Oliba, 161), Girona i Barcelona, Ajuntament i Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1995, 454 pp.

Aquesta és una obra ben feta, almenys des d'un punt de vista -i ho és, encara, des de molts d'altres-: estudiant un cas ben particular no perd mai de vista les perspectives generals ni la

teoria, i així verifica allò que l'universal no és res més que el local sense muralles. El punt de partida de l'estudi és la troballa i classificació d'un fons de 1.532 pergamins de la família Mercader-Bell-lloc, conservats a Can Mercader, de Cornellà de Llobregat [cf. ATCA, X (1991), 668, núm. 6982], l'inventari dels quals fou publicat pel l'autor en dos volums de la Fundació Noguera el 1989. A aquest bloc inicial l'autor hi va poder afegir d'altres troballes esplèndides: un miler de pergamins desapareguts de Can Mercader i dipositats a l'Arxiu Capitular de Barcelona, complementaris dels primers; tres llibres de comptabilitat del patrimoni dels Bell-lloc, del segle XVIII, amb còpies autèntiques de documents medievals, situats a l'Institut Municipal d'Història de Barcelona. Altres recerques en els Arxius de protocols notariais de Barcelona i de Girona, a l'ACA, i a l'AHM de Girona han permès a l'autor d'abordar el seu estudi amb una ambició notable. D'una banda, es proposa de «conèixer les transformacions de la base material de la família i la seva activitat econòmica en relació a la situació de la família dins el context general de cada moment històric» (16). L'estudi dels mecanismes jurídics -successions, emparentaments- que desplega la família permet de descriure i comprendre el lligam que uneix la seva praxi econòmica i les ànsies de prestigi social. Finalment, l'autor vol «copiar les estratègies de manteniment en el poder» (16).

L'interès de l'estudi rau en el fet que l'anàlisi molt particularitzat d'una documentació gairebé exclusivament notarial dona peu a formular indicacions que depassen el clos històric estricta d'una família o fins i tot d'una classe. Les observacions de Fernández Trabal sobre allò que ell anomena «la dinàmica del primer gran canvi del feudalisme en el segle XIII» (408), l'anàlisi de les transformacions de la renda feudal i l'estudi de l'expansió de la vinya i els canvis que va comportar en la pagesia obren perspectives d'interpretació del període que s'avenen malament amb esquematismes que potser han tingut validesa en altres èpoques, però que ara cauen sota la insistència tossuda de les dades documentals, a través de les quals hom percep clarament que quan l'economia s'expandeix és inevitable la tendència al canvi social, siguin quines siguin les estructures donades de la societat, amb la qual cosa s'aguditzen les contradiccions i s'adoba el terreny a la lluita de classes.

La trajectòria dels Bell-lloc és representativa del patriciat urbà Gironí. D'artesans passen a mercaders, de mercaders a hisendats i d'hisendats a juristes. Patrimoni rural i urbà, aliances matrimonials, encerts polítics puntuals marquen la trajectòria ascendent dels Bell-lloc, que també saben resistir i mantenir-se en moments difícils. Fidels a la ciutat, contribueixen a reanimar per les branques laterals petites nobleses en decadència. L'activitat econòmica de la família reflecteix la marxa del país en general: ascendent fins cap al 1360, aturada durant els moments de la crisi financera del 1370 i 1380, o la crisi polític-social de 1462-1472, activa durant l'època del redreç a partir del 1490, quan es recuperen els drets propis de la senyoria directa a canvi de renunciar a l'opressió de la pagesia servil, amb la torna del reviscolament de la renda agrària. També és significativa i s'acompanya amb les tendències generals l'activitat creditícia dels Bell-lloc, font d'ingressos a vegades superior als rendiments del patrimoni immobiliari.

L'obra de Fernández Trabal dibuixa unes relacions entre el camp i la ciutat que no poden ésser més dinàmiques: el camp gironí creix durant el segle XIII i la primera meitat del XIV, com creix la ciutat i creix el cens demogràfic. El bosc retrocedeix, s'incrementa la productivitat, s'introdueixen conreus nous, especialment la vinya, que té un impacte econòmic i social molt fort, determinant dins el camperolat una clara diferenciació interna. Al mateix temps s'observa com els mercaders -la burgesia- es va apoderar del control i la dependència econòmica de les explotacions rurals, moltes de les quals seran absorbides dins els grans patrimonis burgesos.

Com tants d'altres ciutadans de l'època estudiada, els Bell-lloc administren algunes de les seves finques amb mentalitat empresarial i d'altres només els interessen els drets de domini directe. Així, el burgès medieval compagina l'esperit d'empresa amb l'esperit rendista, a desgrat de llur contradicció. La penetració dels burgesos en el camp és un fet de grans

conseqüències, la més evident de les quals és l'afebliment irreversible de l'esperit feudal, determinat sobretot per l'erosió de la renda feudal.

Fernández Trabal ha treballat sobretot amb documentació del segle XIV, de manera que molts aspectes del segle següent queden en una certa penombra. No hi fa res. Del segle XIV n'extreu la conclusió que no cal mitificar res, ni els estralls de la Pesta, ni el problema de la remença, ni altres mals usos, sense negar l'existència d'aquests i d'altres problemes. El seu estudi produeix una impressió de gran normalitat, en el sentit que hi queden ben reflectides les interaccions de les realitats econòmiques, les socials i les jurídiques. Així, hom va entenen perquè a un estat d'expansió correspon l'intent de controlar-ne o de beneficiar-se dels seus resultats, i com a una imposició jurídica més o menys onerosa hi respon un seguit de pràctiques per a esquivar-la o neutralitzar-ne els efectes. Hom té la impressió de trepitjar terreny sòlid i espera d'aquest i d'altres estudis en curs, que la visió dels nostres segles medievals guanyi extraordinàriament en precisió i exactitud.

Només una remarca, que és un prec: en les nombroses citacions de textos llatins no és mai indicat quan una determinada lliçó errònia o inexacta prové de l'original («sit etiam ,certium' quod si casus evenerit...», 163 i passim), o de còpies modernes d'originals medievals, amb la qual cosa hom arriba de vegades a témer que hauria calgut una revisió més acurada de la transcripció d'aquests textos. Atès l'ús tan encertat que se'n fa, hom voldria estar ben segur del seu tenor i de la seva exacta correspondència amb els originals.

Jaume de Puig i Oliver

Jaume MENSA I VALLS, *Les raons d'un anunci apocalíptic. La polèmica escatològica entre Arnau de Vilanova i els filòsofs i teòlegs professionals (1297-1305): anàlisi dels arguments i de les argumentacions* (Col·lectània Sant Pacià, 61), Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya 1998, 393 pp.

El llarg títol d'aquest volum s'explica per tractar-se d'una tesi presentada a una Facultat de Filosofia (la de la Universitat Autònoma de Barcelona) i publicada per una Facultat de Teologia (la de Catalunya). Ambdues circumstàncies justifiquen també el mètode que hi és emprat: no tant el d'una recerca, amb unes conclusions encara desconegudes, com el d'una 'hipòtesi de treball', com es veu en tot el decurs de l'obra i com es confessa palesament a la *Conclusió* de tota la tesi.

L'un i l'altre poden ésser igualment científics, però és prou clar que aquest segon s'adiu més a una ciència especulativa que a una ciència històrica. Tot amb tot, cal afegir que el pregon coneixement de l'obra i de l'època d'Arnau de Vilanova confereixen al llibre una força històrica que ultrapassa la seva metodologia aparentment especulativa. Això no vol pas dir que tothom pugui acceptar, sense dubtes, que es faci ús d'expressions com 'reivindicació de l'originalitat del metge català', ni que les diferències, seriosament copsades, entre les metahistòries del món i de l'Església proposades per Joaquim de Fiore i per mestre Arnau permetin de «reivindicar la independència del metge català respecte al moviment joaquimita» (315-316). Fora llàstima que exageracions d'aquesta mena possessin en guàrdia davant tantes anàlisis profundes i meritòries com les ofereix aquest llibre, de vàlua verament extraordinària dintre la copiosa bibliografia arnaldiana -tema, aquest darrer, en què l'autor, des de la seva contribució del 1994, ha superat les de tots els precedents arnaldistes.

D'ara endavant no podrà deixar de consultar i d'estudiar aquest llibre ningú que s'interessi pels diferents mètodes i actitud de mestre Arnau en les seves obres religioses i teològiques (confrontacions, confessions, escrits oficials, cartes, obres doctrinals no directament polèmiques), pels seus diferents sistemes d'argumentació (recercats i diferenciats amb una

subtilitat que podríem anomenar arnaldiana, en el més bon sentit del mot), per les fonts del seu pensament religiós per ell clarament explicitades, provinents d'un ample ventall d'autors antics i medievals -a remarcar que hi manquen dos noms que certament Arnau coneixia i dels quals en part depenia: Joaquim de Fiore i Peire Joan (Oliu) (cf. 380).

La hipòtesi de treball que centra aquesta tesi -més ben dit: llibre- és que en les seves obres més fàcilment abastables, les que van del 1297 al 1305 i que es troben reunides en el manuscrit Vaticà llatí 3824, Arnau de Vilanova es proposava principalment la reforma espiritual -o espiritualista- de l'Església, en el qual propòsit la seva actitud profèticoapocalíptica era només un mitjà. Tot i restar el dubte sobre quin fóra el resultat d'una recerca ampliada als anys 1307-1311, els arnaldistes no podran deixar de saber grat a l'autor que hagi replantejat ací «Les argumentacions de les tesis profèticoapocalíptiques d'Arnau de Vilanova» (argument de tot el capítol cinquè), els teòlegs i personatges que intervingueren en les seves polèmiques i «algunes repercussions posteriors» (235-244), que ací arriben fins a Giovanni Pico della Mirandola, però que hom podria anar percaçant fins al temps de la Revolució Francesa.

Després que el lector ha seguit totes aquestes anàlisis sorprenents, pot reposar en l'intent de síntesi, que constitueix tota la segona part, i agrair a l'autor tot el que hi ha après i tots els dubtes amb què l'ha enriquit.

Miquel Batllori

Jaume MENSA I VALLS, *Arnau de Vilanova* (Episodis de la Història, 313), Barcelona, Rafael Dalmau editor 1997, 95 pp.

L'igualadí Jaume Mensa, professor de la Universitat Oberta de Catalunya i ben conegut en cercles arnaldians com a estudiós de la seva teologia, ens ofereix en poques planes una reconstrucció de la vida i obra d'Arnau de Vilanova (1240-1411). A més de la tasca biobibliogràfica, l'autor fa una lúcida anàlisi que gaudeix -al nostre entendre- de dues grans qualitats: d'una banda introdueix, de manera molt pedagògica i en el seu punt d'erudició, tots els grans temes que la figura de l'eximi metge català ha anat suscitant al llarg dels segles i, per tant, un 'status quaestionis' actual, ponderat i imparcial; i de l'altra, una visió panoràmica i ben contextualitzada d'Arnau de Vilanova, assequible a tot aquell qui vulgui accedir a una de les figures capdals, juntament amb Ramon Llull, de l'Europa de tombants de segle XIV. El llibre s'estructura en cinc parts: el món d'Arnau de Vilanova, perfil biogràfic, l'obra mèdica, l'obra teològica i la memòria de mestre Arnau al llarg dels segles. L'autor aprofita, a més d'introduir-nos en el món fascinant dels temps arnaldians, l'avinentesa de presentar-nos la seva obra i donar-nos, escrupulosament, la situació actual dels seus escrits, autèntics, dubrosos o certament falsos. Com a exemple, Jaume Mensa, amb gran perspicàcia, dubta de l'autoria arnaldiana de l'*Expositio Apocalypsis*, editada sota el seu nom (cf. p. 82), avançant-se en un any a les darreres troballes sobre el tema. Això vol dir que el seu enfocament, avalat pels coneixements de filosofia, teologia i paleografia, a banda d'equànime, tendeix a ésser extraordinàriament fidel a les dades que ens han arribat fins ara de l'il·lustre metge 'espiritual' i atorga una sempre desitjada coherència a un autor que fins fa pocs anys era font de discussió i que, gràcies a aquesta aportació, sens dubte divulgativa, però emparada en els seus estudis anteriors, es va consolidant com una figura de primer ordre com a metge, teòleg i home polític. Desitgem, finalment, que el dr. Mensa ens proporcionï aviat algun estudi més específic sobre la teologia arnaldiana, amb el qual puguem assaborir alguns dels temes que en aquest llibret només esbossa.

Agustí Boadas i Llavat

Joan MIRALLES I MONSERRAT, *Corpus d'antropònims mallorquins del segle XIV* (Repertoris de la Secció Filològica, III), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1997, 774 pp.

Es tracta d'un repertori, molt complet i impressionant, dels noms de persona mallorquins del segle XIV, que és quan es troba ben consolidat per una banda el sistema onomàstic actual català a base de nom de fonts i cognom o llinatge familiar, i per l'altra també el poblament mallorquí després de la reconquesta o conquesta del territori i el repoblament consegüent.

Aquest repertori es basa en llistes de caràcter fiscal o de servei d'armes de tot Mallorca, que l'autor, un gran expert en la història lingüística mallorquina, ha localitzat en diversos arxius però principalment en l'Arxiu del Regne de Mallorca. La transcripció és molt acurada filològicament i lingüísticament, com correspon a la gran competència que Joan Miralles, catedràtic de filologia catalana de la Universitat de les Illes Balears, té en aquest camp. És, doncs, una aportació fonamental per a l'estudi de l'onomàstica personal mallorquina i catalana en general.

L'obra ve precedida d'un pròleg excel·lent d'un altre mallorquí il·lustre, Joan Veny, que amb la seva competència reconeguda extreu i explica les característiques i les aportacions més valuoses d'aquest llibre; fonètiques: presència d'iodització, típica en català oriental, en formes com 'Granoyés', 'Huyastret', etc., variants gràfiques que indiquen alternances fonètiques habituals de la llengua medieval com 'Gosc/Guasc', 'Vallgornera/Vallguarnera', 'Silvestre/Salvestre', 'Bruguera/Burguera', etc.; presència del sufix '-aire', d'origen occità, provinent d'-'ATOR: Especiayre'; del sufix '-f' per a la formació de gentilicis, d'origen semític: 'Costentini', 'Tortoxí', 'Tarongí (<Tangerí)', i també per a la formació de diminutius: 'Francesquí', 'Ramoní', que en aquests casos deu tenir una procedència llatina '(-INU>-f)'; presència de l'article salat en l'onomàstica: 'des Coll', 'des Vilar', etc., amb tendència a desaparèixer dels registres: 'Coll', 'Vilar'. També és significativa la gran densitat i varietat de cognoms coincidents amb topònims catalans, principalment del domini oriental, que indiquen la procedència dels repobladors: 'Alforja', 'Berga', 'Aulesa = Olesa', 'Alorda/Elorda = Olorda', 'Martorell', 'Togores', etc., com també d'altres procedències catalanes: 'Balaguer', 'Tortosa' (que contrasta amb el Tortoxí semític a què ens hem referit), i fins de més enllà del nostre domini: 'Calatiú', 'Navarra', 'Narbona/Narbonès', etc. Així mateix, hi figuren els típics noms feminitzats dels cònjuges respectius, com 'na Begura (Begur)', 'na Genera (Gener)', 'na Cerdana (Cerdà)', etc.

Respecte dels noms d'origen semític, la majoria són jueus, com correspon a la importància d'aquest grup social en la Mallorca medieval, i al fet que dues de les fonts documentals utilitzades s'hi refereixen: la llista de deutors de l'aljama de Mallorca del 1339 i el *Monedatge del call de la ciutat de Mallorca* del 1350, les quals ens n'aporten un corpus molt complet. Però no en manquen d'àrabs, inclosos en llistes de noms de cristians, com el 'Mafumet, catiu' que apareix en el *Quern de setmana de la parròquia de Sant Nicolau*. Com podem comprovar, aquest repertori és ben representatiu de la societat mallorquina de la baixa edat mitjana.

Generalment els noms de cristians són ben diferents fonamentalment dels de jueus o musulmans, però a vegades es donen coincidències ben curioses o significatives, que mostren la complexitat de l'antroponímia i de la classificació i estudi ulterior; per exemple, el cognom 'Massor', ben representat encara a Mallorca, és present tant en noms de cristians, 'Francesch', 'Micolau' i 'Pere Massor', com en el del semita 'Magaluff Massor Ben Amin', que habitava l'aljama de Mallorca. Penso que, malgrat la coincidència, en un i altre cas aquest antropònim 'Massor' deu tenir orígens etimològics diferents.

Un altre fet que penso que complica la posterior classificació i estudi d'aquests cognoms, ultra les variants formals del tipus 'Alorda/Elorda' per 'Olorda', que ja hem vist, pot ésser l'omissió en els manuscrits de la 'n' i de la seva contracció paleogràfica; per exemple, crec que formes com 'Aspayol' i 'Spayol' s'han de referir a un prototipus 'Espanyol', també present.

En tot cas, aquesta ordenació i l'estudi consegüent pensem que anirà a càrrec de l'equip que realitza «el gran projecte de *Diccionari etimologicohistòric de cognoms de la Romania (PatRom)*», en què s'inclou aquesta obra, i que esperem que aviat doni alguna mostra dels fruits, puix que fins ara, deixant a part algun article ocasional, només han aparegut sota la marca PatRom obres de caràcter personal dels qui formen part d'aquest equip, com en el cas present, o dels qui en formaven part, com en el cas del (RAC) I (veg. ATCA 15 (1996), pp. 572-573).

Josep Moran i Ocerinjuregui

José GUADALAJARA MEDINA, *Las profecías del anticristo en la Edad Media* (Manuales), Madrid, Gredos 1996, 508 pp.

José M. POU Y MARTÍ, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*. Estudio preliminar: ALBERT HAUF I VALLS (Colección Espejo de Clío, 9), Alacant, Instituto de Cultura Juan Gil Albert'-Diputación Provincial 1996, 746 pp.

El fet d'acomunar aquestes dues obres en una mateixa recensió es justifica per allò que és determinant en aquestes pàgines: el fet d'ésser resultat de treball entorn a un corrent que deixà una marca molt profunda en la cultura catalana durant tot el segle XIV i s'anà morfonent durant el segle XV, el dels escatòlegs, gràcies als quals un dels personatges més influents en el teatre de la nostra vida baixmedieval fou l'Anticrist; proporcionen, en efecte, l'ocasió de repetir en el cas de dos llibres, allò que Plutarc féu amb els personatges de les seves *Vides paral·leles*; i em puc mig justificar de l'atreviment en el permís atorgat per mestre Horaci en constatar que els xiprers creixen entre els joncs. He de dir, però, que la primera de les obres només interessa en tant que s'ocupa de l'anticrist en terres catalanes entre Arnau de Vilanova i Vicent Ferrer (191-247 i 328-343); i que de la segona cal parlar-ne sobretot per allò que té de novetat i aquesta es troba en l'estudi introductor i amb què el prof. Albert Hauf ha completat el llibre de Josep M. Pou i Martí seixanta-cinc anys després que aparegués com a volum.

Ambdues obres tenen el comú denominador d'ésser bàsicament informatives. El primer dóna doctrinalment els resultats de la seva informació, el segon es limita a informar, a partir de la bibliografia, tant d'aquesta com de l'evolució de la problemàtica.

Cal reconèixer al primer, si no m'erro, una voluntat real d'informar-se, però a mesura que hom va llegint la seixantena de pàgines abans indicades, a les quals limitem l'actual nostra valoració, s'adona que almenys han fallat tres coses:

a) l'autor confessa no dominar el llatí (248, nota 178) i hom no pot deixar de preguntar-se si és homologable l'intent d'escriure sobre l'Anticrist medieval sense dominar la llengua, que en aquells moments era absolutament predominant en el tema; prevenció que només seria superada, si les seves pàgines demostrassin que, malgrat aquesta dificultat afegida, ell ha eixit vencedor de la prova; veurem, de seguida, que dissortadament no ha estat així;

b) car, ja d'entrada, hom constata que li falla la comprensió de la realitat catalana medieval, allí presentada com a integrada dins el 'Reino de Aragón' (191), quan el dit regne mai no ha constatat de res més que de les actuals tres províncies d'Osca Saragossa i Terol i, per tant, cap dels Països Catalans mai no hi ha pertangut (confusió entre Regne d'Aragó i Corona catalano-aragonesa); i de forma significativa, el dit 'Reino de Aragón' no surt enlloc en les seves pàgines, en les quals difícilment es troba cap aragonès; i

c) la informació bibliogràfica desplegada fins al moment de la publicació del llibre; en aquest sentit deu ésser significatiu que l'autor limiti el seu coneixement d'una bibliografia relativa a Arnau de Vilanova a una publicació del 1954 (196), i desconeixi tant la de Francesco Santi, del 1983, com, sobretot, la de Jaume Mensa i Valls, del 1994, dos anys anterior a la

publicació del llibre que ens ocupa; afegim que la bibliografia sobre Ramon Lull s'acaba el 1976 (207), com si la de Marcel Salleras i Garolà del 1986 no existís, ni la secció constant de bibliografia lul·liana tant dins «Studia Lulliana, olim Estudios Lulianos» com dins aquest anuari; i així no és estrany que la notícia de l'edició del *Llibre contra Anticrist* li hagi hagut d'arribar rebotada desde Munic (214, nota 92); i li sigui desconeguda qualsevol bibliografia específica sobre Eiximenis. Fins i tot podem constatar el contrasentit de conèixer l'edició d'un dels textos del ms. 336 de Carpentras per la seva publicació en una revista francesa del 1994 (220, nota 106), i alhora desconèixer (167, nota 148, i 217), la publicació de la traducció catalana del *Vademecum in tribulatione* del mateix manuscrit, realitzada en aquestes pàgines del 1993; el de pretendre de presentar el pensament d'Arnau de Vilanova sobre l'Anticrist, sense tenir en compte text de la seva *Philosophia catholica et divina...*, ja publicat en aquestes pàgines el 1991, cosa que també desconeix (202, nota 45); tot això ja seria suficient per a dubtar de la validesa d'unes pàgines que semblen pretendre ésser una exposició global del tema. Podríem allargar-nos: Arnau de Vilanova és presentat com a deixeble de Joaquim de Fiore (204), seria l'autor del *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu anticristi* (197), i, en canvi, el *De statibus ecclesiae secundum Expositionem Apocalypsis* és atribuït a fra Bernat Fuster, sense donar-ne cap raó ni prova, i sobre el qual es podria haver informat en «Estudios Franciscanos», 82 (1981), 383-392. No continuem per aquest camí. Però hom no pot deixar de preguntar-se si el senyor José Guadalajara Medina no és un separatista amagat, en llegir que no hi ha en cap de les biblioteques espanyoles per ell consultades ni un exemplar de Jeanne Bignami-Odier, *Études sur Jean de Roquetaillade* (167, nota 148), exemplar que hauria pogut trobar si s'hagués pres la molèstia de consultar la Biblioteca de Catalunya de Barcelona.

L'autor (i els lectors) comprendran, doncs, que, salvada la bona voluntat del primer i la feina que li han suposat les pàgines dedicades al nostre tema, ens limitem a dir-li que, si vol que ací hom el prengui seriosament quan parla de coses catalanes (i a aquestes és limitada la nostra valoració), abans s'ha d'assegurar d'obtenir una informació completa d'allò que és proporcionat des de Catalunya. És una falla estructural per manca d'interès o de canals d'informació? Doncs, que el o els interessats se n'adonin i hi posin remei. Fins i tot caldrà deplorar que aquest llibre faci mal en allò mateix que pot fer bé: vull dir que no mancaran lectors que satisfets de la informació que proporciona, creguin que és suficient i li'n desconeguin les limitacions. Repeteixo, però, que aquestes consideracions només són aplicables a la part que l'autor dedica als autors catalans, car l'altra ens és aliena.

* * *

No fa gaires anys aquesta secció deixava constància del fet que la gran obra del franciscà Josep M. Pou i Martí era de nou posada a l'abast del lector actual en una nova edició publicada a Madrid i i la presentava i avaluava (cf. ATCA, XII (1993), 431-433). Ara tenim a les mans una nova demostració de la riquesa indispensable d'aquella obra, posada de nou a disposició del públic ara des d'Alacant, revestida d'escaient modernitat.

El fet de les dues edicions en pocs anys obliga a dir una paraula de la riquesa de l'obra del P. Pou. No és pas que per a ella, com per a totes les coses d'aquest món, els anys passin sense deixar-hi rastre; justament aquesta edició ni ho deixa entendre ni permet de suposar-ho de cap de les maneres, perquè dedica nombre de pàgines introductòries a col·locar-la en el marc cultural del seu temps i perquè posa un bell esforç a fer conèixer les aportacions posteriors que la completen. Però malgrat el pas dels anys, els *Visionarios...* segueixen tenint tota la gerdor del primer dia, la que els dona el valor etern de l'objectivitat. En tots els sentits, el llibre del P. Pou i Martí ha d'ésser completat, però la seva aportació segueix essent tan inqüestionable com indispensable. És la vàlua que li dona la quantitat i la qualitat dels documents i dels textos transcrits amb més o menys completesa, i que no han perdut ni una micra del seu valor; encara

que l'afirmació de la qualitat indiscutible d'aquesta obra no vol dir que no tingui petites falles i el present volum ens permet de constatar-ho: n'hi ha prou amb comparar els fragments transcrits del ms. 336 de la Inguimbertina de Carpentràs amb els corresponents del primer dels estudis d'aquest volum; només puc dir que la meua transcripció ha estat repetidament compulsada damunt aquella còpia única.

Ja hem dit que l'editor dedica nombre de pàgines a emmarcar (ara se'n diu contextualitzar) l'obra del P. Pou i Martí (50-64). Després de recordar que, dissortadament, els deures de professor i d'altres no li permeteren pas d'aprofundir en els temes del llibre que ens ocupa (50-53), Hauf presenta el *Visionarios...* com una alternativa per als Països Catalans de la *Historia de los Heterodoxos Españoles* de Marcelino Menéndez y Pelayo, molt superior al model (53-56); superioritat que vindria de les escoles historiogràfiques, en les quals estava empeltat el P. Pou i Martí, i de les fonts documentals, de les quals podia disposar: Pou i Martí era contemporani dels prohoms catalans que crearen l'Institut d'Estudis Catalans (57-58) i amb ells s'emmarcava en l'escola dels grans professors germànics i francesos del pas del segle XIX al XX, marc que li era ofert també per les institucions culturals del seu orde franciscà, la internacional de Quaracchi prop Florència, i a l'Estat Espanyol l'«Archivo Ibero-Americano» (59-64); i *Visionarios...* és el resultat del treball d'anys a l'Arxiu (completat amb el Reial de Barcelona), i a la Biblioteca Vaticana (recordem que fou ell qui hi descobrí i utilitzà l'únic exemplar fins ara conegut del *Liber Ostensor* de Joan de Rocatalhada en l'actual Vat., Ross 753); hi ha un altre humus, que considero no prou subratllat pel prof. Hauf, el de la precedent historiografia de l'orde franciscà: cal només veure en la zona de notes de les pàgines del llibre (sector que és com el fonament en què es basa l'exposició de llur part superior) la seva familiaritat tant amb les cròniques medievals com amb els annals i les històries modernes i les grans edicions de fonts franciscanes, per a ell recentíssimes.

Aquesta part central de la introducció és precedida per unes pàgines en les quals el prof. Hauf ressegueix la presència de la paraula ,beguí, -na' o equivalents en la literatura dels segles XIV i XV tant als Països Catalans com al Regne de Castella (9-40). Segueixen les dedicades a les aportacions posteriors, que completen el coneixement d'aquells moviments espirituals en els Països Catalans de la Baixa Edat Mitjana, amb particular atenció a l'obra de Francesc Eiximenis i a la seva discutida component joaquimita (76-83; i 96-112): crec que en justícia he d'agrair ací al prof. Hauf l'atenció i les valoracions que, dins aquell context, fa de les meves modestes aportacions a aquest camp, però aquesta gratitud (83-94) no m'ha d'esmmassar la capacitat crítica. I així puc dir, d'una banda, que estic d'acord amb ell en demanar un escorcoll exhaustiu dels fons documentals i estudis monogràfics previs sobre personalitats capdavanteres d'aquell moviment espiritual (97: per la meua part puc manifestar la meua impressió que els arxius catalans seran generosos en aquest punt, i no sols per a l'esclariment de les coses de casa); però de l'altra he d'assenyalar algun punt, en què m'ha semblat que mancava quelcom, com és ara en parlar de la meua recent edició de la traducció catalana parcial del *Vademecum in tribulatione* de Joan de Rocatalhada (92); el lector o resta sense saber on és publicada o, pitjor, pot pensar que ho és en el volum VII-VIII d'aquest anuari (impressió que sembla confirmada per la nota 66 de la pàgina 93, on totes les dades sobre el dit manuscrit de Carpentràs semblarien deduïdes de les pàgines d'aquell volum dels anys 1988-1989).

Cal dir una paraula de la reedició del llibre del P. Pou, part principal d'aquest volum. Cal reconèixer que és tan fidel, que fins i tot ho és en les faltes, com la de seguir anomenant Torres l'autor de la *Tradicció catalana*, Josep Torras i Bages (tres vegades en la sola actual pàgina 582); de l'altra, havent procedit a una nova composició del text (i no a la seva simple reproducció fotostàtica), el número de cada una de les pàgines d'aquest llibre no coincideix amb el de l'edició vigatana del 1930; les actuals caixes d'escriptura de les pàgines superen les d'aquella en el detall ben lloable de la claredat, però hi ha quelcom a desitjar: que en la composició actual s'hagués salvat d'alguna de les maneres com això és habitual, la indicació d'aquelles pàgines originàries; val a dir, però, que les referències interiors d'unes pàgines a les altres del llibre corresponen a la paginació actual, de manera que és assegurat el guiatge del possible lector

(p.e., al peu de l'actual pàgina 395 trobem referència a la 279 i següents, cosa puntualment encertada; en l'edició vigatana les corresponents pàgines eren, respectivament, la 251 i la 149 i següents).

Això darrer recau en el sac de les menudències inherents a tota obra humana, que mai no n'afecten el valor substantiu. Benvinguda, doncs, la nova edició d'una obra ja clàssica, i benvinguda, en particular, la documentada introducció, que informa dels treballs complementaris de l'obra del P. Pou i Martí, publicats fins al moment de la «I Trobada Internacional d'Estudi sobre Arnau de Vilanova», de l'abril del 1994 (92).

Josep Perarnau

Josep E. RUBIO, *Les bases del pensament de Ramon Llull. Els orígens de l'art lul·liana*. Pròleg d'Eusebi COLOMER I POUS (Biblioteca Manuel Sanchis Guarner, 35), València i Barcelona, Institut Universitari de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1997, 222 pp.

[Els treballs del prof. Rubio entorn els primers passos de l'art lul·liana són coneguts dels lectors d'ATCA pels resums publicats en els volums XV (1996), 767, núm. 11266 i 768, núm. 11268; i XVI (1997), 669-670, núms. 12110-12111. La temàtica del resum penúltim coincideix amb la de les quaranta primeres pàgines del llibre que recensionem]. Ara ens ofereix el principal de la seva tesi de doctorat, amb l'objectiu que ell mateix formula així: «obrir una via d'accés a la comprensió de l'Art lul·liana en les seves primeres manifestacions, a través de l'estudi del procés de gestació del mètode en l'obra primera del beat: el *Llibre de contemplació en Déu*» amb tres passos: «descripció somera de l'estructura i els continguts del *Llibre de contemplació*... una altra de semblant referida a l'*Art abreujada d'atrabar veritat*. Convergirán en el nucli del treball: mostrar com determinats aspectes de la segona tenen el seu origen en temprejos assajats al primer» (15).

Quant al primer pas, prossegueix l'exposició de la temàtica sintetitzant els llibres terç-cinquè del *Llibre de contemplació* (43-62), i assenyalant allò que ja presagia l'art lul·liana, com és ara l'atenció a 'l'art e manera' en tractar de l'apercebiment (44-45; 48-49; 51); constata que l'home és el centre de les deu distincions del llibre terç (46), que de seguida dóna pas a les seves tres potències: «aquesta serà la base del mètode lul·lià» (48), car desembocarà en la figura S (cf. 75 i 124), en la temàtica estrictament filosòfica del llibre IV (matèria-forma, potència-acte...) (54-56) i en l'inici del mètode algebraic mitjançant determinades combinacions de conceptes d'acord amb regles prefixades en la distinció XL (59).

Entrem en el segon pas saltant deu anys en la vida de Ramon Llull (de la dècada del 1280 a la del 1290) i ens trobem encarats a una de les primeres exposicions formals de l'art lul·liana, l'*Art abreujada d'atrabar veritat*, explicació concentrada en l'anàlisi de les seves figures, tant des d'una perspectiva estàtica (71-86) com des de la dinàmica (87-103). El resultat podria ésser resumit en les línies següents: «la recerca de la certitud epistemològica és plantejada com una qüestió netament psicològica, és a dir, com la recerca d'una actitud psíquica adient per a l'assumpció de la veritat. L'ànima assaja diverses postures, representades per les espècies de S, fins que arriba a la que garanteix el coneixement de l'objecte sobre el qual s'aplica» (101).

Recordem la declaració del mateix autor: el nucli d'aquest estudi és el seu tercer pas, que intenta de reconstruir el pont que va del *Llibre de contemplació* a l'*Art abreujada d'atrabar veritat* en allò que respecta els elements i funcionalment de cada una de les figures (107-203). Tot el capítol és sostingut per una tesi, que el travessa d'un cap a l'altre, i es presenta tant de forma general: «L'Art deriva del *Llibre de contemplació en Déu*» (155, 156, 165, 171, 172, 177, etc.), com amb expressió més particularitzada: «El capítol 332 del *Llibre de contemplació* és

l'antecedent immediat de la figura X» (177). En realitat, els apartats successius del capítol ens van presentant la prova de l'existència en el *Llibre de contemplació* d'agrupacions de conceptes, que corresponen, també dinàmicament, a les de cada una de les figures de l'*Art abreuçada d'atrotar veritat*: les dignitats de la figura A en els capítols 178 i 179 del *Llibre...* (en el darrer, ja agrupades en tríades) (114-123; cf. 205-207). L'ànima i les seves tres potències de la figura S són explicades en les pàgines 124-149: d'una banda, «la figura S ja comença de sorgir en el *Llibre de contemplació* abans del capítol 331» (131), fins i tot les combinacions d'aquests actes tenen un origen anterior al dit *Llibre...* (199); de l'altra, tal com veurem de seguida, l'autor es decanta a favor de la posició d'Erhard W. Platzeck, perquè «les combinacions [d'actes de les potències] només poden ésser quatre» (148); afegim que en el pròleg el malaguanyat prof. Eusebi Colomer propugna una solució eclèctica, satisfactòria per a ambdues posicions (11-12). Les pàgines 149-172 són dedicades a la figura T i a l'explicació de cada un dels cinc triangles; dos d'aquests no entrarien en la redacció definitiva de l'art lul·liana, i així restarien només els tres portadors dels nou principis relatius; si tenim en compte que, tal com diu l'autor, la validesa epistemològica d'un objecte depèn de la seva càrrega ontològica, trobarem enraonada aquesta observació: «el criteri de validesa dels arguments lul·lians dependrà d'una obvietat flagrant: és cert allò que salvaguarda la superioritat del que és major i millor enfront del que és menor i pitjor» (161), i així s'assegura l'objectiu de l'art, que és el de «destruir el dubte a través de l'afirmació o de la negació» (167); també veiem que «la reducció a possible i impossible és base per a les raons necessàries» (168). Les altres figures apliquen a temes concrets la mecànica formulada en les principals, com la X, que ho fa al problema teològic de la predestinació (172-193); també ella es trobaria prefigurada en el *Llibre de contemplació*, en concret en els capítols 175 i 332 (185). Per la seva banda, la figura elemental, que serà l'aportació de l'*Art demostrativa* (194-203), concretarà el camí lul·lià bàsic, que és el de l'elevació del pla de les percepcions sensibles al de les comprensions intel·lectuals (195). Tot aquest apartat conclou amb la següent constatació: «l'essència de l'Art es troba en el funcionament del mecanisme, en el dinamisme dels seus components, i no en aquests considerats de manera estàtica» (202-203).

Sigui'm permesa una pregunta basada en una frase del *Llibre de contemplació* reportada en la pàgina 162: «Qui bé vol ésser savi, cové que faça departiment entre bé e mal, e que faça comparació de major bé a menor...», idea que és repetida al final del capítol 291, 1, transcrita en la pàgina 170: atès que hi ha referència clara als principis relatius, que són els que presideixen la dinàmica de l'Art, cal preguntar-se si aquesta pot ésser col·locada en funció de la 'scientia' moderna o només (o sobretot) de la 'sapientia' augustiniana?

Els resultats ocupen les darreres pàgines, intitolades *L'origen del funcionament del mecanisme artístic* (205-216); l'autor hi sintetitza alguns punts bàsics de la prefiguració de l'Art en el *Llibre de contemplació*, començant per la mateixa combinatòria entre dos conceptes dins una cambra, que tant podran ésser idèntics (els de la figura A, en els capítols 179 i 180), com pròdroms de les oposicions i àdhuc de dobles oposicions, de la figura T (205-207). Segueix per la «suposició prèvia a la dialèctica demostrativa de les figures» (208), que es pot rastrejar en el capítol 184 en preposar sis maneres de poder per a discórrer entorn cada una de les virtuts divines per un d'entre quatre camins o condicions (208-209), o seguint les múltiples formes d'actuació com les tres potències humanes de la figura S poden incidir en les dignitats absolutes de la A, en la qual incisivitat entren totes les possibilitats dels principis relatius, tal com hom pot endevinar en el capítol 358 i en nombre d'altres (214-215). «Finalment, un altre aspecte que al LC avança la forma concreta de funcionament de l'Art és el plantejament de qüestions que han de ser resoltes» (215), com és ara en el capítol 336.

Ultra les informacions entorn dos llibres lul·lians, i llur relació quant a la gènesi de l'art, hi ha en aquestes pàgines un altre tema, que retorna en ocasions diverses: el de la discrepància entre Robert Pring-Mill i Erhard W. Platzeck entorn el sentit quaternari o ternari de les darreres arrels de l'art lul·liana (113, 124-125, 126-131), tema, en el qual l'autor incideix,

encarant-se amb la ,prehistòria' de la mateixa art (69), i en relació al qual té una tesi ben clara: els orígens de l'Art lul·liana s'han de cercar en el *Llibre de contemplació*, i, doncs, pel camí assenyalat per Erhard W. Platzeck, tema a la il·lustració del qual ell dedica un considerable nombre de pàgines (131-213).

Allò que constitueix el nucli d'aquest llibre, l'existència i presència dialèctica sobretot dels principis relatius de l'art lul·liana ja en el *Llibre de contemplació en Déu* ha d'ésser un resultat plenament adquirit gràcies a aquestes pàgines, un altre mèrit de les quals és el d'haver cridat i centrat l'atenció entorn la primera importància dels principis relatius en la dita art. En canvi, no sembla encara aclarit un doble pas envers les dues etapes prèvies al *Llibre de contemplació*: si, en efecte, totes les dades objectives condueixen a datar el *Llibre qui és contra Anticrist* en el temps immediatament anterior al Segon Concili de Lió (1274) (cf. ATCA, IX (1990), 7-239 i XI (1992), 464), no és precisament una recomanació del treball del dr. Rubio el fet que no s'hagi no ja plantejat si ja es troba en el dit llibre alguna dinàmica artística més o menys incipient, sinó si hem de judicar per la bibliografia en ell aplegada, el fet que sembli desconèixer l'existència del dit llibre i la seva recent edició; calia, en tot cas, justificar el silenci, o el relatiu a la lògica d'Algartzell. L'altre pas, almenys hipotètic, és el d'esbrinar si hi ha algun precedent del joc dels principis, sobretot relatius, en algun filòsof musulmà accessible a Ramon Llull; l'entestament d'aquest a afirmar que el *Llibre de contemplació en Déu* ha tingut un original àrab, del qual és traducció el text català, ara milanès, copiat el 1280, sembla que hauria de donar més imperiositat a la segona pregunta.

Les altres observacions em semblen només de detall. En les primeres pàgines el dr. Rubio encara fa seva aquella versió, segons la qual Ramon Llull hauria estat «senescal del futur Jaume II de Mallorca» (20). Després de les aportacions al respecte del prof. Álvaro Santamaría [cf. ATCA, XI (1992), 647-648, núm. 7632], per ventura no és gaire seriós de continuar donant altaveu a la dita versió, per molt que sigui avalada per la *Vita coetanea*; i després de la documentació trobada per Ricard Soto i Company [cf. ATCA, IX (1990), 533, núm. 5659] i recollida per Jocelyn N. Hillgarth [cf. ATCA, XII (1993), 594-595, núm. 8517], segons la qual no sols la família, ans encara el mateix Llull s'hauria dedicat a la mercaderia, també d'esclaus, hom s'ha de preguntar si aquell «senescalchus mensae regis Maioricarum» en realitat vol dir quelcom o gaire més que ,proveïdor de la (futura) reial casa»; cap dels tres estudis no és esmentat en la bibliografia. En tractar-se de dades fàctiques, Nicolau Eimeric, que es devia creure que el desacreditava totalment des del punt de vista científic en qualificar-lo en el *Directorium Inquisitorum* de «catalani, mercatoris de civitate Maioricarum oriundi», és més verídic i, doncs, en aquest punt més atendible que la *Vita coetanea*.

Quant a llur tema central, aquestes pàgines són una molt atendible aportació, especialment benvinguda pel fet de concentrar l'atenció en la importància dels principis relatius de l'Art lul·liana; aportació que, però, no arriba a ésser definitiva, car justament el tema de la gènesi de la dinàmica artística lul·liana segueix tenint zones no clarificades, l'estudi de les quals requereix una major atenció a les aportacions dels darrers decennis en camps diversos del lul·lisme.

Josep Perarnau

Josep PERARNAU I ESPELT, *De Ramon Llull a Nicolau Eimeric. Els fragments de l'Art amativa de Llull en còpia autògrafa de l'Inquisidor Eimeric integrats en les cent tesis antilul·lianes del seu Directorium Inquisitorum*. Lliçó inaugural del Curs Acadèmic 1997-1998. Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, Facultat Eclesiàstica de Filosofia de Catalunya 1997, 132 pp.

L'opuscle que tinc el plaer de comentar es presenta com la lliçó inaugural del curs acadèmic 1997-1998 a la Facultat de Teologia de Catalunya. Però l'amplitud i l'abast d'aquest treball ultrapassen -i de molt- els d'una senzilla lliçó de començament de curs.

El llarg subtítol que l'autor hi ha posat n'indica ben clarament el contingut. Allò que no diu -i que tanmateix és el resultat definitiu de la recerca- és que els sis textos pretesament extrets de l'*Ars amativa*, que Nicolau Eimeric inclou entre els cent articles antilul·lians del *Directorium Inquisitorium* «són en realitat reelaboracions de l'Inquisidor a partir de fragments autèntics, reelaboracions que mai no són textuals i més d'una vegada són contràries a les indicacions explícites de Llull» (127). I aquesta conclusió, perfectament verificada per l'estudi acurat i minuciós de l'autor, deixa molt mal parada la credibilitat objectiva de l'inquisidor Eimeric.

L'autor, en la introducció, ens recorda l'influx determinant que durant segles ha tingut l'antilul·lisme de fra Nicolau Eimeric. En el seu *Directorium Inquisitorium* de 1376, l'inquisidor de la Corona catalano-aragonesa fa pesar damunt tota l'obra de Ramon Llull una sospita d'heretgia: en el llistar dels cent articles que dedica a la doctrina lul·liana, la considera «multum suspectam de haeretica pravitate», sospita que per a Nicolau Eimeric devia ésser una convicció profunda, puix que va fer tot allò que pogué per tal d'obtenir del papa Gregori XI una condemna formal de l'home i de l'obra -una condemna que, tanmateix, no va aconseguir mai. Malauradament, però, els compiladors dels *Indices librorum prohibitorum* (tant els de Venècia-Milà com els de la Inquisició espanyola de 1551, 1554 i 1559) hi encabiren totes les persones i obres que Eimeric havia estigmatitzat en les llistes negres del *Directorium*. I Llull s'hi trobava per partida doble. Més tard, en els segles XVII i XVIII, una veritable riuada de teòlegs antilul·lians foren recollits en els *Elenchi auctorum de Raimundo male sentientium* (183 autors, segons Alois Madre, que els ha estudiats darrerament). I no hi ha dubte que el promotor inicial del moviment antilul·lià no és altre que Eimeric. Si bé cal afegir, a tot allò que ja diu Perarnau, que l'antilul·lisme del segle XVI s'enfrontava amb un pretès lul·lisme entre alquímics i tendències d'autors tan 'perillosos' com Giordano Bruno, que desvirtuaven l'*Ars Magna*, desviant-la de la seva intenció apologetica inicial, adreçada a la conversió dels infidels.

L'objectiu del treball del Dr. Perarnau no és, però, «ni el de qualificar la persona de Nicolau Eimeric ni el de polemitzar entorn la visió teològica que ell donà de les doctrines lul·lianes» (14). Això és el que han fet durant segles enemics i defensors de Ramon Llull. Ací, Perarnau es limita a l'anàlisi i comparació, primer textual i després doctrinal, dels articles 82-87 del *Directorium* i dels paràgrafs corresponents de l'*Ars amativa* d'on el mateix inquisidor declarava que els havia extrets. I el resultat -avanço jo- és absolutament desfavorable quant a l'acribia de Nicolau Eimeric, mentre fa aparèixer la seva tossuda acrimònia contra el Doctor Il·luminat.

La recerca del Dr. Perarnau ha estat facilitada per l'existència d'un manuscrit llatí de l'*Ars amativa*, avui a la Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 7199. Aquest volum està carregat d'història: prové del Sant Ofici, on el tenien abandonat en unes golfes, fins que fou traslladat a la Biblioteca Vaticana el 15 de febrer del 1780, tal com explica una nota autògrafa del cardenal Francisco Xavier Zelada, llavors prefecte de la Biblioteca Papal; però allò que el fa particularment interessant és que pertangué a Nicolau Eimeric en persona, com ho demostren les anotacions autògrafes de l'inquisidor al marge del text, i els trenta-vuit extrets de l'original, recopiats per la seva pròpia mà en els folis finals del mateix volum, fins aleshores en blanc.

Així, Perarnau ha pogut reconstruir la cadena de transmissió que va del text de Llull fins al de sis de les cent tesis antilul·lianes del *Directorium*. La primera anella és l'original català de l'*Ars amativa*, escrit a Montpeller el 1288 probablement; segueix la traducció llatina del Vat. lat. 7199; vénen en terç lloc els 38 extrets autògrafs i en quart lloc els sis articles, també autògrafs, del *Directorium Inquisitorium*. Amb aquest material a la mà, el Dr. Perarnau aborda un triple problema: a) el de la fidelitat textual dels sis articles (pregunta sobre l'autenticitat

lul·liana del significat); b) el de la fidelitat del pensament reflectit en els articles (pregunta sobre l'autenticitat lul·liana del significat); i c) puix que el resultat de l'anàlisi és negatiu per a ambdues qüestions, s'imposa la pregunta de quina és l'autoritat que realment tenen les crítiques del *Directorium* (13).

Per a respondre a aquestes tres preguntes, el cos del treball del Dr. Perarnau és també organitzat en tres parts. La primera té per objecte la descripció del manuscrit Var. lat. 7199 i l'estudi dels trenta-vuit fragments escrits en els darrers folis. Els fragments són transcrits en doble columna, encarats amb els passatges corresponents de l'*Ars amativa* del mateix còdex i completats amb el text català de cada un d'ells.

La segona part del treball és més complexa -com ho és la història del pas dels 38 extrets als articles números 82-87 del *Directorium Inquisitorum*, del qual tenim, per a aquesta secció antilul·liana, l'exemplar també autògraf en la Biblioteca Bartomeu March de Ciutat de Mallorca. En una primera part figuren en triple columna els dits sis articles, confrontats amb l'original llatí de Llull i amb l'extret corresponent dels trenta-vuit que en féu Eimeric, acompanyats d'un aparat crític -ací molt important- i d'una 'collatio diversitatum', en la qual es manifesten les paraules que l'Inquisidor afegí, tragué o modificà al seu albir. I a aquesta comparança, purament literal, segueix una segona part que comporta l'estudi del text i del sentit de cada un dels articles, en Eimeric i en Llull. L'estudi és precedit d'una anàlisi global de l'*Art amativa*, d'allò que representa una 'art' en el conjunt de l'opus lul·lià i de la peculiar tècnica de composició de la nostra obra, per tal de situar exactament els fragments destacats en la intenció original de llur autor. Un a un els articles són analitzats detalladament a fi d'escatir si la càrrega doctrinal que semblen tenir a l'interior del conjunt antilul·lià d'Eimeric s'identifica o s'aparta de la que els donà Ramon Llull. La conclusió (109) és que els sis articles no coincideixen textualment amb els paràgrafs originals i que el sentit que Eimeric els dona no encaixa en cap cas amb el que tenen en l'*Ars amativa*, ans els és absolutament estrany.

Restava saber si les condemnes de l'Inquisidor contra Ramon Llull havien tingut una validació per part del magisteri de l'Església. El document fonamental en aquest respecte és la butlla *Conservationi puritatis catholicae fidei*, adreçada al metropolità de Tarragona i als seus sufraganis el 25 de gener del 1376. Fidel al seu mètode objectiu, el dr. Perarnau prescindeix de les discussions entorn l'autenticitat de la dita butlla o de la seva validesa jurídica. Les informacions fàctiques del text mostren que Gregori XI nomenà una comissió encarregada d'examinar les vint obres lul·lianes en llengua catalana objecte d'una primera denúncia d'Eimeric, i davant la insistència d'aquest en una segona que atacava tota l'obra de Llull en qualsevol llengua, encomanava d'una banda als bisbes de la Tarraconense d'aplegar i trametre tota mena de llibres lul·lians a la Cúria Romana i de l'altra, mentre es feia esperar la decisió papal, que «procuressin de prohibir» l'extensió de la doctrina i la possessió de les obres de Ramon Llull (125). El procés, doncs, romaní obert. La casa reial catalana demanava al papa que delegués l'examen de les obres de Ramon Llull als bisbes de Barcelona i de Mallorca. I la Cúria romana no va fer cap més pas vers la condemna oficial de Llull. Finalment, una *Sententia definitiva in favorem Raimundi Lulli*, fou dictada el 1419 pel cardenal legat en les nostres terres Ademaro Alemanni. La conclusió és, doncs, que no hi ha hagut mai una condemna de l'Església contra el nostre Doctor Il·luminat; i que l'inquisidor sabia que no era veritat que els seus cèlebres cent articles antilul·lians haguessin estat objecte d'una desqualificació o condemna papal.

I l'amic Perarnau, en la cloenda, es pot permetre el luxe de somniar en un resultat de sobrepuig del seu estudi: que les seves anàlisis erudites contribueixin a desencallar o a impulsar el reconeixement oficial de la figura de Ramon Llull dins l'Església Catòlica, és a dir, el seu procés de canonització. En els moments actuals en què els cristians cada vegada més han de conviure amb els seguidors d'altres religions, en societats pluralistes, «la figura de Ramon Llull podria contribuir a (i qui sap si com a patró presidir) la recerca i l'aplicació d'aquest nou

capteniment cristià tant de convivència i respecte envers l'altre, com de claredat i valentia en el testimoniatge de la nostra esperança» (128).

Aquest és el desig que de tot cor compartim els qui ens hem apassionat per la figura del gran ,català de Mallorca' a través de l'estudi de la seva obra. I que trobem en ell -com ho remarcava el cardenal Léon-Etienne Duval, arquebisbe d'Alger- el model del nostre diàleg amb els musulmans.

Ramon Sugranyes de Franch

Vincenzo MINERVINI, *Il «Libre del plant de l'hom». Versione catalana del Liber de miseria humanae conditionis di Lotario diacono* (Biblioteca della ricerca. Philologica, 2), Fasano di Brindisi, Schena editore 1996, 174 pp.

Com no podia ésser d'altra manera, un ,best-seller' de la Baixa Edat Mitjana (hom considera que encara ara n'han sobreviscut sis-cents setanta-dos manuscrits i que n'hi hagué cinquanta-dues edicions: 19), fou primer conegut a Catalunya en còpies de l'original llatí, dues de les quals són encara a l'ACA, Sant Cugat, mss. 45 i 64 (28; Hernando (cf. ATCA, XVI (1997), 509-511) n'assenyala quatre exemplars en inventaris barcelonins del segle XIV i Hillgarth (cf. ATCA, XII (1993), 446-447) disset en inventaris de l'illa de Mallorca dels segles XIII-XVI; no mancava en la biblioteca del gironí Arnau des Colomer: ATCA, II (1983), 195/XXXVII/63; cf. 204; i, no cal dir, en la Papal de Benet XIII: ATCA, VI (1987), 107, núm. 587); després fou traduït al català, qui sap si en la segona meitat del segle XIV com a impuls a la resignació davant els successius revessos que s'abateren damunt la societat catalana d'aquelles dècades, i copiat durant el segle XV, almenys en els dos exemplars conservats de la dita traducció catalana, els de Barcelona, BC, 77, i BU, 75 (23).

La introducció ens recorda que el cardenal Lotario da Segni, futur Innocenci III, escriví el llibre en una temporada en què s'havia (o l'havien) allunyat de Roma, entre el 1194 i 1195 (11); potser caigut ell en dissort, volgué trametre un missatge de la inanitat de la vida present en el qual insistia en les conseqüències del pecat per a l'altra vida i, de sotamà, en la de la descomposició de la vida social en aquesta (12), qui sap si amb la intenció de reconduir a l'ortodòxia els grups heterodoxos (patarins, per exemple) que amenaçaven els fonaments de l'estructura eclesiàstica (13). Així nasqué un text d'estil àrid i pesat, dividit en tres llibres successivament corresponents a l',ingressus, al progressus i a l',egressus' de la vida humana (15), teixit de citacions de la Bíblia, tal com veurem més avall generalment no declarades, dels Pares de l'Església, de teòlegs medievals i àdhuc d'antics autors clàssics; l'esquema tripartit és sovint present a l'interior del text. El conjunt és una exposició asèptica de totes les baixeses físiques i morals del naixement, vida i mort de l'home fins a desembocar en la presència del Jutge Aterrador (15-18). Fou un èxit d'edició i d'utilització tant en l'original llatí com en les traduccions (19-21), també a Catalunya, on fou aprofitat per Francesc Eiximenis i per Pere Marc (21-22). Els dos exemplars catalans procedeixen d'una traducció única, en la qual ja es devien trobar les particularitats constatables en ambdues còpies (29-36 i 38 i 40), alguna de les quals només es troba en sis manuscrits llatins, que no són cap dels dos de l'ACA (31, en particular nota 12). Les dues còpies catalanes divergeixen en deu punts, reportats ací (38-40). L'editor pren per base del seu text el de la BC, considerat més correcte; l'ha reelaborat d'acord amb els criteris editorials generalment emprats en l'edició de textos catalans medievals (59).

En la part central del llibre podem distingir l'edició del *Llibre del plant de l'hom* (63-123), amb 2165 línies, i els seus complements, alguns dels quals fan referència a la materialitat del text (*Note al testo*: 125-136; aparat crític de variants en comparació a la còpia de BC: 137-141; o en comparació amb el de la BU: 142-150), o a la seva comprensió per a un lector italià

(*Glossario*: 151-156); afegim-hi la bibliografia (157-161), i la taula de noms i de referències libràries explícites en el text, preses de l'edició crítica del text llatí (163-172, en especial, 163, nota). Hi ha un altre complement, resultat de l'estudi personal de l'autor, el de les *Note linguistiche*: 41-56: anàlisi de les particularitats de grafia, fonètica i morfologia.

La primera cosa que cal dir d'aquesta edició, després d'haver-la remerciat profundament a l'autor, és que posa a l'abast de l'estudiós un text que, per allò que ens en diuen els inventaris, es trobà en moltíssimes mans i que exercí forta influència en els nostres grans escriptors, dos dels quals són assenyalats pel prof. Minervini (21-23), però de cap manera no foren els únics, car ja de bell antuvi, podem, per exemple, preguntar-nos si la coincidència amb Arnau de Vilanova en el tema de la pobresa és només això, o arriba a influx; i podem assenyalar que sant Vicent Ferrer sembla reelaborar la queixa de la muller cobejosa; diu Innocenci: «Aquella nostra veïna va mils vestida e honorada de totes; yo, mesquina, en menyspreu de totes fembres sola són aviltada, sola són menyspreada» (línies 454-457); i diu mestre Vicent: «Veus que ara, en la festa de santa Maria d'agost, que ve ara, si la dona vol una roba tots dies a matí e vespre al mesquí de marit: "N'Aytal ne ha fetes dues a sa muller, e yo no-n he haüd encara, e yo he portat tan bon exovar com aquella"» (*Sermons*, II, 42, línies 25-29); així, mestre Vicent no sols rep l'influx de Lotario da Segni, ans encara el fa arribar a multituds considerables de poble; també coincideixen en la idea que el món a ells contemporani havia arribat a la decrepitud i, doncs, s'estava acabant (l. 715-719; per a mestre Vicent, vegeu tot el *Sermo factus in eadem civitate Dertusensi prima die iulii. De fine mundi, et est sermo octavus, ut sequitur*, dins ATCA, IV (1985), 253-260).

Justament la constatació de la importància que, en llatí o en català, tingué aquest llibre entre nosaltres permet d'augurar-ne una edició en algun dels Països Catalans, que permetés de posar-lo més a l'abast dels interessats i que podria ésser la definitiva.

Comptant amb tal possibilitat, em permeto de fer-hi els suggeriments que segueixen: caldria una descripció engrunada dels dos manuscrits catalans i alguna notícia dels llatins de l'ACA; una revisió del text, en casos com els següents, en què la lectura o la puntuació podria ésser diversa: lín. 17: ,món, < món'; l. 54: ,Salamó: Què < Salamó: «Què»; l. 61: ,fa < s'à' (?); l. 67: ,aparegua negú < aparegua? Negú'; és necessari en les línies 132-133 el pas de singular a plural?; l. 158: ,Virgo < Virago' (?); l. 238: ,aquell < a-quell' (és necessari un canvi de subjecte?); l. 246: ,qui-n < qui-u' (?); l. 408: ,volen < voten' (?); l. 540: ,<e> jutgam < jutgant'; l. 677: ,an < àn'; l. 874: ,obres < obrés'; l. 879: ,cauen < caven'; l. 883: ,hagués < hagués'; l. 1015-1016: ,estranges < estrangés'; l. 1072: ,gràcia < gràcia,; l. 1505: ,<r'an < <r'àn'; l. 1552: ,fems < fencs' (?); l. 1795: ,tots < «tots': l. 2063: ,Àngel < Anyell'.

En una nova edició també es podrien completar les referències a fonts, sobretot a les bíbliques; heus-ne ací algunes: l. 279-280: Sap IX, 15; l. 435-436: 1Cor VII, 9; l. 497: Sap XI, 17; l. 498-499: Mc IX, 43; l. 516-517: 2Tm III, 12; l. 524: Heb XIII, 14; l. 574: Gal V, 17; l. 643: 2Pt III, 8; l. 743-744: 1Cor X, 12; l. 824: Mt VI, 22; l. 683: Mt X, 8; l. 1132-1133: 1Cor XVI, 13; l. 1292-1293: Eccli XIX, 2 i 3Reg XI, 1; l. 1316: Mt XI, 15; l. 1375-1376: Act VIII, 18-20; l. 1596-1599: Mt XXIII, 6-7; l. 1620: Gn III, 7 i 21; l. 1628-1629: Mt XXIII, 27; l. 1642-1643: Iudith X, 19; l. 1645: Iudith XIII, 10; l. 1646: Iudith IX, 1; l. 1671: Ps CII, 9; l. 1677-1678: Ps LXXIII, 23; l. 1718-1719: Mt XVIII, 10; l. 1734-1742: Ez XXVII, 7, 15c, 16bc, 20, 25b, 34, 36bc; l. 1768: Prov XXXI, 30; l. 1769-1770: 1Pt I, 24; l. 1779-1780: Ps XLVIII, 18; l. 1785: 1Cor IV, 4; l. 1786-1787: Eccli XXXI, 9; l. 1802-1807: Rm I, 29-32; l. 1885: Sap V, 6ab; l. 1886-1887: Os X, 8; l. 1940: Sap XI, 17; l. 1943-1945: Lc XVI, 24; l. 1964-1965: Ps CXIII, 17; l. 1965-1966: Is XXXVIII, 18; l. 2061-2064: Apoc VI, 16-17; l. 2064-2065: Mt XXIV, 31; l. 2067-2068: 1Thess IV, 16; l. 2068-2071: Io V, 28-29; l. 2071-2072: Apoc XX, 13; l. 2094: Ps CXXIX, 3; l. 2106: Rm IX, 19; l. 2142-2143: Apoc III, 7; l. 2152: Mt XII, 36. Cal dir que aquesta rècula de llocs bíblics de cap manera ni és ni pretén ésser completa de la totalitat de les fonts bíbliques del *De miseria humanae conditionis*. Cal afegir que una taula de tots els mots amb les seves variants, seria la benvinguda.

Contribuiria a una possible localització del traductor l'ús de 'lémens' (l. 189), atesa la zona que li assigna el DCVB? Certament, no ajudaria a la datació la 'pugesca' de la línia 2154, car fou utilitzada durant segles.

Repeteix que el prof. Minervini ha posat a l'abast dels estudiosos en bella edició un llibre bàsic per a la comprensió d'aquell corrent pessimista que s'estengué com taca d'oli particularment en els Països Catalans des de mitjan segle XIV fins que s'imposà l'Humanisme; 'gradisca' el reconeixement que li n'és proclamat des d'aquestes línies. Com també, per acabar, l'esperó a emprendre'n l'edició crítica definitiva.

Josep Perarnau

Jaume de PUIG I OLIVER, *La filosofia de Ramon Sibiuda*. Premi Joaquim Carreras i Artau 1993 (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, XXIII), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1997, 410 pp.

L'autor ens havia donat ja tota una sèrie d'estudis força rellevants sobre Ramon Sibiuda i el seu pensament filosòficoteològic (molts d'ells publicats en aquestes pàgines d'ATCA ja des del volum I (1982), 277-289; i després en els volums IX (1990), 275-368; X (1991), 225-260; 298-302; 303-319; 358-390; XII (1993), 330-355 i 394-401); més tot un volum sobre les fonts de la seva doctrina (París 1994: cf. ATCA, XIV (1995), 358-360). Cap meravella, doncs, que al cap de tres anys ens pugui oferir una altra obra, que reprèn i resitua alguns dels problemes precedentment presentats, i els completa amb noves aportacions altament aclaridores de les actituds del nostre pre-renaixentista catalanotolosa.

Ja des de la Introducció, l'autor es desmarca, històricament i doctrinal, de les preocupacions dels anys trenta sobre la possibilitat i el sentit de la filosofia cristiana (15), per a plantejar la licitud del replantejament filosòfic de les veritats revelades, paral·lelament a com ho fa la teologia (21). Més endavant reconeix palesament que en aquest punt no intenta pas de plantejar una teologia natural, tot i haver estat aquest un fals subtítol de l'obra de Sibiuda. També des de l'inici (28), l'autor en reivindica el veritable títol, *Scientia libri creaturarum seu naturae siue Liber de homine*. És aquest doble títol i el seu pregon descabdellament, el qui porta l'autor al llindar del veritable Renaixement filosòfic, sense passar per l'atri literari del ver Humanisme històric.

La vida de Ramon Sibiuda continua restant força esquemàtica: només dues planes (28-29) en la ploma del seu més profund coneixedor. Però de la seva única obra ens dóna ara la llista més completa dels seus trenta-quatre manuscrits anteriors a l'any 1500 (29-33), precisant si ens en donen la primera, la segona o la tercera redacció, més altres dos perduts durant la segona guerra mundial, i altres sis de fragmentaris. Tampoc no havíem tingut mai una bibliografia tan completa de totes les edicions del text llatí i de les seves traduccions franceses, catalanes, alemanyes, italianes i castellanes, de les seves refoses (una de tan important com la de Johann Amos Komensky', Amsterdam 1661). I enlloc no trobaríem una bibliografia tan exhaurient dels manuscrits i edicions de la *Viola animae*, la refosa sibiudiana del cartoixà flamenc Pieter Dorlant (42-47), a través de la qual Sibiuda influí en tota la literatura piadosa europea fins a l'any 1700.

Ja que tractem de bibliografia, igual caràcter exhaurient té la que se'n dóna al final de l'obra que comentem, sobre la persona, la vida, l'obra, l'ambient geogràfic i doctrinal de Ramon Sibiuda (363-386). La més essencial ha estat tinguda ben en compte en el segon apartat del llibre primer de l'obra de Puig, *Medi històric i cultural* (49-83). Interessants se'ns presenten les 'consideracions generals' sobre el cisma, els jueus, el cristianisme en crisi (temps i actituds de Bernat Metge), els musulmans com a problema (Anselm Turmeda), el profetisme

popular propi dels anys conflictius. Però més profundament reveladores les pàgines dedicades al lul·lisme (59-83), sobretot les referents a Jean Gerson antilul·lià i paradoxalment a Gerson com a guia del ver lul·lisme de Sibiuda.

A partir d'ací, de Puig canvia essencialment de mètode. Deixa quasi totalment de banda els escrits seus i d'altri sobre Sibiuda i el seu temps, per a dissecionar la seva obra ell tot sol, com un cirurgià davant un cos viu, però anestesià. L'autor té prou mèrits per a poder fer-ho sense anguniejar-nos massa. L'anàlisi de les dues parts de l'obra de Sibiuda, l'una més acostada a la filosofia, l'altra a la teologia, té la perfecció de l'home que ja s'hi havia acarat a fons en traduir-les per separat al català (1992, 1995). En el tractat de les 'fonts' (126-134), hom pot trobar-hi un resum autèntic de l'escrit del 1994 assenyalat al començament d'aquesta recensió.

Però el moll i bessó de la gran obra que comentem es troba en la part tercera, *Aspectes doctrinals*, pregones i renovadores anàlisis del *Liber creaturarum*, partint del manuscrit parisenc de l'Arsenal, el predilecte de Jaume de Puig, i abans també de Friedrich Stegmüller, per ésser el més antic. D'altres poster haurien preferit el notarial de Tolosa pel seu caràcter de 'uersio ne uarietur', però tampoc no és aquesta una qüestió transcendental. En aquestes breus pàgines només podem apuntar els trets més significatius de tota l'obra, detectats pel seu màxim estudiós: la natura com a llibre, l'home en quant és home (punt de contacte amb l'actitud dels humanistes de l'època), la gramàtica i la lògica en l'ordre filosòficoteològic, l'ésser i el no-res o no-ésser, el deute de l'home envers Déu, el qual només pot ésser pagat pel lliurament de la llibertat en les mans divines, senyal i essència de l'amor —pas de la teologia especulativa a la teologia mística, que Sibiuda marcà prest a Pieter Dorlant, i aquest a tants d'altres escriptors espirituals fins al 1700 i més ençà encara, com ja ho hem insinuat.

A través d'aquestes aprofundides anàlisis, de Puig ens emmena a les tres *Conclusions* (269-280), que col·loquen Sibiuda en ple ambient pre-renaixentista: circumval·lació postlul·liana de la revelació a la filosofia i de la filosofia a la teologia, l'aporia aparent fe/raó, i la concreció històrica fe/cultura.

Ha estat, finalment, una bona solució de donar-nos en el cos del llibre els textos analitzats en llur original llatí i en un llarg apèndix (281-359) llur traducció catalana.

Miquel Batllori

Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Incunabula. Volume I: A-C. Edited by William J. SHEEHAN (Studi e Testi, 380), Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostòlica Vaticana 1997, LXXII i 432 pp.; Volume II: D-O (Studi e Testi, 381), VI i 433-938 pp.; Volume III: P-Z (Studi e Testi, 382), VI i 939-1354 pp.; i Volume IV: *Index of Printers. Concordances. Bibliography* (Studi e Testi, 383), VI i 1355-1626 pp.

Ningú no negarà que la publicació de l'inventari d'incunables de la Biblioteca Apostòlica Vaticana és un esdeveniment digne d'ésser galejat per la seva innegable importància per a tota la ciència i la cultura europees i en particular per als actuals estudis humanístics. D'aquesta general satisfacció no n'és exclosa la cultura dels Països Catalans, ans cal que s'hi associï per dues raons: per la presència de llibres d'alguna manera catalans entre aquells milers de volums impresos abans del 1501, i perquè justament en aquells anys és quan els catalans (aquesta és la denominació que en bé o en mal hom donava en aquell moment a Roma als Borja i a tota la constel·lació que els acompanyava) tingueren més pes en Cort Romana, fins al punt de concitar contra ells l'animadversió d'altres curials, sobretot la dels italians; ho confirmen els nombrosos exemplars de discursos dels ambaixadors dels corresponents reis o prínceps europeus adreçats a Alexandre VI / Roderic de Borja, molts d'ells publicats amb l'aleshores nou mitjà de l'estampa i pràcticament tots amb títol idèntic d'*Oratio ad Alexandrum VI*.

Però oblidem les consideracions genèriques i informem dels exemplars que ara tothom pot saber conservats en aquella gran biblioteca.

Els primers que trobem en el volum inicial són dos documents d'Alexandre VI (Roderic de Borja): dues impressions romanes de la butlla *Consueverunt Romani Pontifices*, del 28 de maig del 1499, i una edició d'Estrasburg, 1499, de les *Regulae cancellariae* (43, A-151-153); també hi és present en tant que destinatari de discursos, com l'*Oratio ad Alexandrum VI*, de Ferdinando de Almeida, Roma 1494 (55, A-205); segueixen les tretze impressions d'obres d'Antoni Andreu: vuit de les *Quaestiones super XII libros Metaphysicae Aristotelis* (Venècia 1473-1477, 1481, 1487, 1491, dues del 1495 i una del 1505; i una de Vicenza 1477), una de les *Quaestiones de tribus principiis* (Pàdua 1475), tres del *Scriptum super Artem veterem* (Venècia 1480 i 1496, i Bolonya 1481), i una del *Scriptum aureum super Metaphysicam Aristotelis* (Venècia 1482) (65-66, A-238 a A-250); d'Arnau de Vilanova hi ha quatre edicions del *De arte cognoscendi venena* (Màntua 1473, Pàdua 1473, Milà 1475, i Roma 1475-1476) (126-127, A-456 a A-459), i altres quatre d'obres a ell atribuïdes: dues del *Breviarium practicae* (Milà 1483, i Venècia 1494-1495), una del *Speculum medicinae* (Leipzig 1495) i una del *De vinis* en alemany (Augsburg 1492) (127-128, A-460 a A-463); hi ha les edicions de Montserrat 1499 de la *Regula sancti Benedicti* (197-198, B-119), del *De triplici via* (276, B-421) i del *De instructione novitiorum*, ambdós del Pseudo-Bonaventura (270-271, B-403); i la de Barcelona 1493, de Nicolaus Bonetus, *Metaphysica* (276-277, A-423); em pregunto si l'*Oratio de victoria Malacitana* (Roma 1487) de 'Bosca, Petrus', no serà d'un Pere Boscà (281, B-440); Pere de Castrovol, navarrès professor a l'Estudi General de Lleida, publicava en aquesta ciutat el 1489 el *Commentarius in libros Ethicorum Aristotelis* (343, C-133; set anys més tard, publicaria a Pamplona el *Commentarius super libros Politicorum et Oeconomicorum Aristotelis*, C-134); assenyalem l'exemplar del *Consolat de Mar*, imprès a Barcelona per Pere Posa el 1494 (413, C-426).

El segon volum ens informa de l'existència en la BAV, en un exemplar d'autor desconegut del *Dialogus de contemptu mundi*, imprès a Cremona el 1492, d'una *Epistula Genuensium excusatoria ad Barcinonenses* (451, D-71); d'exemplars de sis edicions dels tres volums de *Sermones de tempore et de sanctis* de sant Vicent Ferrer (Estrasburg 1489; Lió 1490; Nüremberg 1492; Estrasburg 1494; Venècia 1496; i Lió 1497: 508-509, F-19-24); d'una del volum de *Sermones de sanctis*, Milà 1488 (508, F-18); i de sis edicions de l'atribuït *De fine mundi* (509-511, F-25-30); d'un exemplar de Pere Garsias, *Determinationes magistrales contra conclusiones Joannis Pici Mirandolani*, de Roma 1498 (539, G-19); de l'edició montserratina 1499 del *De spiritualibus ascensionibus* de Geraldus de Zutphania (550, G-59); hi ha exemplars de tres edicions de Bernat de Granollachs, *Lunarium* (Roma 1490; Florència 1491; i Roma 1500) (563, G-113-115); hi ha dues edicions de Pere Deguí, *Ianua artis Raymundi Lulli* (Barcelona 1488; Sevilla 1491) i una de la *Metaphysica sive opus divinum* (Barcelona 1489) (585-586, G-201-203); hi ha exemplars de quinze edicions de Guiu de Montroquer, *Manipulus curatorum* (Esslingen 1476-1478; Roma 1478; Barcelona 1479; Augsburg 1481; Roma 1481; Venècia 1483; Roma 1484; Colònia 1484-1489; Estrasburg 1487; Roma 1490; Milà i Colònia 1492; Estrasburg 1493 i 1499; i Venècia 1500) (587-590, G-209-223); hi ha tres edicions de Mosès ben Nahman, *Perush batorab* (Roma 1469-1472; Lisboa 1489; i Nàpols 1490) (663-664, Heb-35-37) i una de Solomon ben Abraham, Ibn Adret, *Teshuvot sbe'elot*, Roma 1469-1472 (666, Heb-42); hi ha quatre edicions de Johannes (Marbres) Canonicus, *Quaestiones super physica Aristotelis* (Pàdua 1475; i Venècia 1481, 1487 i 1492-1493) (706-707, J-72-75); Johannes de Margarit, *Oratio pronuntiata in senatu Venetiarum* (717, J-118); i quatre edicions d'obres diverses de Ramon Llull: *Ars brevis* (Barcelona 1489), *Ars generalis última. Logica brevis* (Venècia 1480), *De laudibus B.V. Mariae* (París 1499); i *Logica brevis* (Barcelona c. 1489) (797-798, L-186-189).

Finalment, el tercer volum ens informa de l'existència d'exemplars de les següents edicions: Jaume Peres de València, *Commentaria in Psalmos* (València 1484) (964, P-108); Phocas, *De nomine et verbo, sive de principalibus orationis* editat per Joan Ferrer (Barcelona 1488)

(1009, P-280); Pere Pintor, *Aggregator sententiarum de pestilentia* (Roma 1499) (1013, P-295); Hieronymus Porcius, *Commentarius de creatione et coronatione Alexandri VI* (Roma 1493) (1056, P462); Gaspar Pou, *Oratio habita Romae M. CCCC. in die Cinerum* (Roma 1500) (1058, P-467); Raymundus de Sabunde, *Theologia naturalis, sive liber creaturarum* (Estrasburg 1496) (1087, R-16); Pseudo Arnaldus de Villanova, *Commentaria in regimen Sanitatis Salernitanum* (Estrasburg 1491, i dues edicions de Venècia posteriors al 1500) (1088-1089, R-24-26); *Repertorium de pravitate haereticorum*, editat per Miquel Albert (València 1494) (1096-1097, R-54); una edició de Caius Sallustius Crispus, *Opera* (València 1475) (1125-1126, S-26); Thomas Aquinas, *Commentum in libros Politicorum Aristotelis*, damunt la traducció de Leonardo Bruni, editat pel ja conegut Joan Ferrer (Barcelona 1478) (1250-1251, T-119); Gaspar Torrella, *Dialogus de dolore cum tractu (!) de ulceribus in pudendagra* (Roma 1500), i *Tractatus cum consiliis contra pudendagram seu morbum Gallicum* (Roma 1505) (1273, T-188-188); Franciscus Ximenius (Eiximenis), *Pastorale* (Barcelona 1595) (1346, X-4); i Garcías Ximenes de Cisneros, *Directorium horarum canonicarum i Exerccitatorium vitae spiritualis* (Montserrat 1500) (1346, P-5-6).

El darrer volum conté taula alfabètica d'impressors i d'editors, amb indicació, en cada cas, de la o de les ciutats d'on isqué o isqueren la o les edicions ací assenyalades (1355-1405); taula d'equivalències entre els números d'aquest inventari i els d'inventaris d'incunables més o menys generals (1407-1557); i bibliografia d'obres que contenen referències als incunables de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, amb la corresponent taula (1559-1622).

Per a informació del lector, hem de dir que el nucli bàsic d'aquesta obra és constituït per la descripció d'edicions, no pas d'exemplars un per un; en realitat, al final de cada fitxa són fets constar els exemplars de l'edició descrita que posseeix la BAV en qualssevol dels seus fons; això vol dir, per exemple, que el nombre d'incunables de la Vaticana no es pot obtenir sumant el de fitxes de cada una de les seccions corresponents a cada una de les lletres de l'alfabet, sinó que s'hauria d'obtenir sumant el nombre d'exemplars assenyalats després de cada fitxa com a existents en els diversos fons de la mateixa biblioteca.

No sols allò que explícitament n'hem dit al principi, sinó també allò que implícitament hom pot deduir de l'atenció amb què hi hem recercat els exemplars d'alguna forma catalans, demostra l'altíssima valoració que el crític fa d'aquests quatre volums. Justament per això també es considera qualificat a fer-hi alguna consideració menys positiva. I la primera és la llengua: no havia d'ésser en llatí el catàleg dels incunables de la Bibliotheca Apostolica Vaticana, seguint en això l'exemple de les grans edicions dels seus catàlegs de manuscrits? Però el llatí no sols ha estat bandejat com a llengua de l'obra en general, ans ha resultat positivament desfigurat en manta ocasió, com ho demostren aquests casos, que no són pas una enumeració exhaustiva: el 'Ferdinandus' de 55, A-205, no ha d'ésser 'Ferdinandus' i l',Alphonse' de 57, A-212, 'Alphonsus', 'Manuta' de 123, A-444, 'Mantua'? A les pàgines 185-186 trobem sis vegades consecutives, 'Bartholomaeus Anglicus', quan aquest autor, si no m'erro, és universalment conegut per 'Bartholomaeus Anglicus' (o és que 'Anglicus' ja equival a 'Angelicus?'); a 410, C-415 podem llegir, 'quendam heremita', com si ja no regissin les regles de concordància; a 735, J-193 'Justiani', cal suposar per 'Justiniani'; a 1074, P-529-531, trobem 'Jacobus Publicus' i em pregunto si no hauria d'ésser 'Publicus'; i a 1237, T-187 trobem 'cum tractu' per 'cum tractatu'. Em semblaria que això la Biblioteca Apostolica Vaticana no s'ho hauria de poder permetre. Hi ha, finalment, una queixa com a català: tots els noms, tant antropònims com topònims, dels Països Catalans del temps dels incunables són sistemàticament falsejats: 'Lérida' per 'Lleida', 'Miguel Albert' per 'Miquel Albert'; 'Pedro Miquel', per 'Pere Miquel'; 'Pedro Posa' per 'Pere Posa', i així tots els que surten (amb l'exceptió de Francesc Eiximenis a 1346, X-4, perquè l'autor se'l troba en la seva font); ben cert, que cap d'ells no s'hauria reconegut en tals denominacions.

No cal dir que, malgrat aquests detalls, atesa la importància dels fons de la biblioteca papal els quatre volums de l'inventari d'incunables de la Biblioteca Apostòlica Vaticana és

destinat a prestar grans serveis, pels quals la dita biblioteca i l'autor han d'ésser remerciats i felicitats.

Josep Perarnau

Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques d'Espanya*. Volums I-II. Edició a cura d'Agustí ALCOBERRO (Els Nostres Clàssics, Col·lecció B, 16 i 17), Barcelona, Editorial Barcino 1997, 278 i 308 pp.

Les *Cròniques d'Espanya* de Pere Miquel Carbonell van ésser publicades per primera vegada l'any 1547; des d'aleshores no disposàvem de cap altra edició que permetés de posar a l'abast del lector modern aquesta obra, fonamental per a la comprensió del període de transició de l'Edat Mitjana a la Moderna en el camp de la historiografia. Les *Cròniques* no només són importants pel que fa al gènere i al corrent en què s'emmarquen, sinó també perquè són l'obra més destacada en llengua catalana de Pere Miquel Carbonell, arguments, aquests, que justifiquen sobradament la labor d'Agustí Alcoberro en la seva tesi doctoral, ara publicada.

L'estudi introductori a la crònica ocupa part del primer volum: Alcoberro el disposa en introducció i cinc capítols: el primer, dedicat a la figura de Pere Miquel Carbonell i a la seva obra; el segon, a l'estudi de la crònica; el tercer, a l'historiador en el seu context cultural; el quart, a repassar els estudis sobre l'autor i l'obra; i finalment el cinquè, als criteris d'edició. La resta del primer volum i la totalitat del segon són dedicats a l'edició crítica de les *Cròniques*, que Alcoberro transcriu completes amb l'excepció de la *Crònica* de Pere el Cerimoniós (ff. [n5] a [C2] de l'edició de 1547), per considerar-la, pel fet d'ésser la primera edició coneguda d'aquest text, mereixedora d'un estudi a part.

El primer capítol és dedicat a l'autor i a la seva vasta producció i hi trobem, ordenades i sistematitzades, les dades conegudes sobre Carbonell. Ens assabentem de la seva història familiar, personal, i, a través del seu fill Francesc, passem a l'àmbit professional. Carbonell era notari, i després fou arxiver reial; de la nissaga del seu cognom, ell és el primer a ocupar el càrrec, habitud, aquesta de transmetre de pares a fills l'ofici i el lloc de treball, que heretà de l'exemple de la saga dels Garcia i que, anys a venir, recuperarien els Viladamor. Les circumstàncies que el portaren a accedir al càrrec, contravenint, segons els escrivans reials, les ordenances (fou nomenat arxiver abans d'ésser escrivà reial), van marcar la seva vida professional; l'agra relació amb els altres membres de l'Arxiu és expressada en la *Dansa de la mort* i en tot de notes autògrafes, disperses, que hi fan referència.

Carbonell tenia una intensa relació amb els llibres: en comprava, els copiava amb una cura remarcable i sembla que va participar en l'edició del *Speculum morale totius sacrae Scripturae* de Johannes Vitalis e Furno; apareix, a més, en la seva faceta de prestamista, relacionat amb l'impressor Joan Rosenbach. A part d'un gran bibliòfil, era un grafòman malaltís, i el primer a retreure-li aquest mal costum, com ell mateix confessa, fou el seu fill. Era, a més, un home profundament religiós i un fervent realista. El seu cercle d'amistats es trobava repartit entre dos mons sovint lligats estretament; d'una banda, aquells que provenien de l'administració reial, i de l'altra, els homes d'església. D'entre tots ells sobressurt la figura del seu cosí Jeroni Pau, sense el qual fóra difícil d'entendre la seva faceta d'home de lletres. Així mateix, la trajectòria professional de Carbonell no s'entendria sense l'ajut de Jaume Pau, pare de Jeroni.

Tanca aquest primer capítol un llistat de les obres fins ara conegudes de l'autor, amb la referència als manuscrits que les conserven i les edicions, cas que n'hi hagi, de què disposem; i una valoració d'aquestes obres, que Alcoberro recuperarà en l'estudi de la tipologia dels recursos retòrics en el tercer capítol d'aquesta introducció. En el conjunt sistematitzat per Alcoberro, aquest primer capítol és complementari del quart, dedicat a repassar les

contribucions de diversos estudiosos a l'obra de l'historiador, amb una especial atenció a Jordi Rubió i Balaguer.

En el segon capítol, el més extens, Alcoverro parla de les característiques del llibre de 1457, de l'estructura i de la gènesi de l'obra, de les fonts i de la metodologia de Carbonell a l'hora de redactar-la, i acaba amb l'estudi aprofundit d'alguns dels aspectes concrets de més rellevància.

Carbonell va començar a escriure les *Cròniques* l'any 1495, uns mesos abans de la publicació de les *Històries e conquestes dels reis d'Aragó e comtes de Barcelona* de Pere Tomic. L'aparició d'aquesta obra podria haver estat el punt d'inflexió que el va fer perseverar en la redacció de les *Cròniques*, però cal lligar la gènesi de l'obra també a la influència personal de Jeroni Pau, que en fou l'instigador i el va assessorar fins a la seva mort; de Pau naixia la idea d'escriure una història de Catalunya i ell s'encarregà de corregir la primera part de l'obra, fins al regnat de Pere III. Així, la mort de Pau permet d'establir una cronologia de redacció de l'obra en dues parts, la primera (fins al Cerimoniós), elaborada els anys 1495-1497, i una segona (de Pere III fins a Joan II), en la qual Carbonell anà treballant fins a la mort, l'any 1517.

De la primera edició de les *Cròniques* (1547) en conservem el contracte d'edició. Algunes de les circumstàncies d'aquesta impressió, però, presenten una sèrie d'incògnites que, si bé no han pogut ésser desvelades del tot, han trobat, de la mà d'Alcoverro, respostes satisfactòries. De primer, destaca Alcoverro que les dades del colofó no s'adeqüen amb les del contracte; a més, tampoc no sabem qui o què va impulsar l'edició de l'obra, trenta anys després de la mort de l'autor, ni per què l'obra és anomenada *Cròniques d'Espanya* a la portada i *Cròniques de Catalunya* al colofó. Així, per a Alcoverro, la impressió respondria a la voluntat d'un inconnegut instigador (potser familiar de Carbonell) de contrarrestar l'indubtable èxit i difusió que tingué l'obra de Tomic; les raons, tanmateix, potser només serien polítiques, per tal com la història representa «una eina legitimadora del debat polític i, en concret, dels diversos regnes de la Corona d'Aragó». D'altra banda, per al significat de l'alternança que presenta el títol, Alcoverro recorda que l'arxiver anomena l'obra, sistemàticament, *Cròniques d'Espanya*, i que per això cal pensar que aquest és el que havia triat, perquè Espanya és, per a Carbonell, la Hispània que té com a base la Corona d'Aragó (com ho demostra, altrament, que allò que narra és circumscrit a l'àmbit geogràfic de Catalunya i de la Corona d'Aragó).

Alcoverro opta per dividir la *Crònica* en set parts i un apèndix. En la primera, centrada en les «erres e fàbules qui's troben escrites en chròniques o històries» (I, 174) sobre els primers pobladors i els orígens històrics nacionals, l'obra de Tomic esdevé el punt de partida per a qüestionar els fonaments de la historiografia medieval peninsular (i, en conseqüència, i només en aquest aspecte, Isidor de Sevilla i Rodrigo Jiménez de Rada); aquesta part es clou amb un pla de l'obra: venen després un repàs a la nació dels gots, des dels seus orígens fins al rei Pelai; una tercera part sobre els reis de Navarra i d'Aragó; una quarta, dels comtes de Barcelona fins a la unió de Catalunya amb el Regne d'Aragó. La següent discorre pels regnats que van d'Alfons el Cast a Alfons el Benigne. A la sisena, dedicada exclusivament a Pere III, Carbonell transcriu, amb 'pròleg' i 'epíleg' propis, la *Crònica* del Cerimoniós; aquest rei, amb Jaume I i Alfons IV, es beneficien d'un tractament de favor per part de l'autor, que els dedicà exaltades lloances. La setena relata els regnats dels reis, de Joan I a Joan II; finalment, l'obra es tanca amb un recull de documents editats a mode d'apèndix, d'entre els quals Alcoverro pondera especialment l'epístola de Carbonell a Bartomeu de Verí, on es narra el frustrat atemptat de Joan de Banyamars contra Ferran II.

La feina d'arxiver permetia a Carbonell de tenir a l'abast tota mena de material. Coneixia els documents de l'Arxiu i els féu servir per confegir la seva crònica a partir de la tercera part. I aquesta és, destaca Alcoverro, la gran novetat enfront els seus antecessors. A més d'aquests documents, que Carbonell fa servir de manera auxiliar, cal remarcar el recurs a l'oralitat i la memòria personal com a font per a la història; aquest aspecte, que es deixa veure en la crònica a partir del regnat de Ferran I, permet a Alcoverro de qualificar-lo de 'cronista del seu temps' i

de dedicar una bona part del seu estudi, deixant així patent la seva condició d'historiador, a resseguir en el text els esdeveniments coetanis a l'autor. Amb tot, l'estructura del discurs de Carbonell és bastida a partir de nombroses fonts narratives i cròniques medievals que l'Arxiu custodiava, sovint refoses amb mestria, però cap al final de la crònica de vegades superposades a manera de compilació; aquestes, i no altres, conformen l'univers dels seus 'autors aprovats'. D'entre les més destacades, cal esmentar la *Crònica general de Pere III* o *Crònica de Sant Joan de la Penya*, que Carbonell consultava a través d'un exemplar abans conservat a l'Arxiu Reial i avui a la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 1881: amb notes autògrafes de Carbonell); la *Crònica* personal de Pere III i les que, en el manuscrit que probablement va conèixer Carbonell (ms. 212 de la Biblioteca Universitària de València), la seguien, dedicades als regnats de Joan I, Martí I i Ferran I; i altres textos historiogràfics catalans, com la *Crònica* de Bernat Desclot, el *Flos Mundi*, les *Històries e conquestes...* de Tomic, i el *Dietari de la Generalitat* redactat per Jaume Safont.

Hi ha dues grans novetats pel que fa a les fonts usades per Carbonell: la desautorització d'Isidor de Sevilla i de Rodrigo Jiménez de Rada, que cal entendre en relació amb Tomic i la tradició dels orígens bíblics, però sobretot la utilització de la *Crònica abreviada* de Diego de Valera. Remarca Alcoberro que la vindicació del passat got per part de Valera coincideix amb la de Jeroni Pau (que la recupera de Margarit), que degué ésser qui va aconsellar o, si més no, beneir, la utilització d'aquesta obra com a base de la segona part de les *Cròniques*.

Alcoberro sosté que gairebé tot allò que cita, Carbonell ho coneix de primera mà. Recorda que per refutar Tomic usa textos clàssics, judeocristians i altmedievals que trobem en algun cas en la seva biblioteca, però també recorda que Boeci és citat a través de Valera, tot i que Carbonell hi interpola una nota explicativa de collita pròpia. Cita també els humanistes italians Flavio Biondo i Bartolomeo Sacchi, que ja Miquel Coll i Alentorn havia demostrat que coneixia a través de Pau (tot i que la relació de l'obra de Carbonell amb el Plàtina pugui anar més enllà, com creu Alcoberro), així com Bartolomeo Facio, Antonio Beccadelli, Giovanni Pontano, Lorenzo Valla i Leonardo Bruni.

Un dels punts més treballats per Alcoberro, mereixedor de capítol apart, és la relació entre l'obra de Tomic i la de Carbonell. Les *Històries e conquestes...* esdevenen per a Carbonell una font aprovada quan són crònica del temps de l'autor. De Tomic, però, Carbonell qüestiona amb virulència dos cicles llegendaris. D'una banda, el dels primers pobladors; els orígens bíblics encarnats en Tubal i el cicle clàssic d'Hèrcules; de l'altra, el dels orígens nacionals de Catalunya que tenien, en Otger Cataló, el seu representant més destacat. Malgrat l'atac contra allò que Carbonell qualifica de faules recollides per Tomic, Alcoberro recorda que les *Cròniques* recullen llegendes i mites favorables als interessos reialistes que defensava l'arxiver; n'és un exemple la del bon comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya, on el prestigi de la monarquia, i del poder que ostenta, queda ben reforçat (d'ací la crítica al cicle d'Otger Cataló, enaltidor dels valors de la noblesa, que lliga poc amb els seus ideals).

El tercer capítol mira de contextualitzar l'obra i l'autor en la tradició historiogràfica medieval, però pels elements 'rupturistes' de Carbonell, Alcoberro creu també pertinent d'emmarcar l'obra en el context de l'humanisme català. Com ell mateix recorda, «fóra excessiu pretendre abordar aquest problema», el del concepte d'humanisme, en aquest estudi, i per això fa un repàs cronològic de la crítica, des de Burckhard fins a les darreres aportacions a casa nostra, amb els estudis de Lola Badia i Miquel Batllori, i, a partir d'aquí, assaja d'encaixar-hi les *Cròniques*, perquè, com encertadament conclou, «una cosa són les intencions [de l'autor], i fins i tot la consciència subjectiva d'aplicar-les, i una altra són els resultats concrets».

L'estudi es clou recordantels criteris d'edició seguits; la dificultat a l'hora d'editar aquest text únic, imprès, rau, pensa Alcoberro, a salvar Carbonell de la mala sort que tingué amb els impressors, els mateixos que havien preparat l'any 1534, amb més cura, l'edició del seu gran adversari historiogràfic, Pere Tomic. Davant la mancança d'un original manuscrit, que permetria saber si el text va sofrir revisions i, per tant, si fou manipulat, Alcoberro ha pogut

dedicar-se a corregir errors gràfics i, quan ha estat possible, aquells «d'un major contingut temàtic», és a dir, els que són extrapolables de les fonts directes de Carbonell.

* * *

Per la meua part, a fi d'intentar resoldre les divergències entre el contracte d'impressió de les *Cròniques* i el colofó de l'obra, he presentat fa poc a l'«Anuari de Filologia» un article, escrit amb Maria Toldrà, on és recuperada la hipòtesi que valora la possibilitat que no tinguem un, sinó dos contractes. Josep M. Madurell i Jordi Rubió i Balaguer varen exhumar els dos documents que ara ens interessen: el primer és el de les *Cròniques d'Espanya* de Carbonell, que fins ara coneixíem; l'altre és el d'unes *Cròniques de Catalunya*, que ells atribuïen, amb reserves, a l'obra homònima de l'historiador Francesc Tarafa. Aquest darrer podria ésser, però, un segon contracte d'edició de l'obra de Carbonell; inclou els noms dels nous llibreters en l'empresa (els mateixos esmentats en el colofó) que, amb una inversió més gran, haurien tirat un major nombre d'exemplars, i permet de resoldre la vacil·lació formal que trobem en el títol de l'obra de Carbonell: *Cròniques d'Espanya* a la portada i *Cròniques de Catalunya* al colofó.

D'altra banda, i pel que fa a les fonts, cal remarcar la tenacitat d'Alcoberro; com a historiador que és, ha fet una feina laboriosa de recerca a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que li ha permès de localitzar la majoria de documents de l'Arxiu Reial, utilitzats per Carbonell en redactar les seves *Cròniques*. Ben segur que aquesta és una de les seves aportacions més destacades. En la mateixa línia, però, potser hauria calgut aprofundir una mica més en l'anàlisi d'algunes de les fonts 'literàries' usades per Carbonell, molt especialment en el *Flos Mundi*. Sembla també prou important que algun autor clàssic sigui citat de segona mà per Carbonell -fet que ens porta a pensar que potser no és l'únic, malgrat l'interès que posa a demostrar que el coneixia directament-, i que la nòmina d'humanistes italians esmentats per l'arxiver, segons el meu parer, es pot lligar, directament o indirecta, a l'herència italiana que li va descobrir Pau. Amb el seu estudi de les fonts, Alcoberro ha iniciat un camí que, per la seva complexitat, i a partir de les dades que tenim ara, mereixeria d'ésser continuat més endavant.

Pel que fa a la repercussió de les idees de Carbonell respecte a la tradició historiogràfica anterior representada en Tomic, és del cas remarcar que aquestes no seran punt de partida per a la historiografia que es desenvoluparà al llarg del Renaixement. Quan cada autor de l'Edat Moderna redacti la seva història, ho farà amb la intenció de construir una imatge de la pròpia nació al servei d'uns interessos concrets i, per aquesta raó, no només recuperarà Tomic (i, per tant, ignorarà les crítiques que li dirigí Carbonell), sinó que hi incorporarà també els llegendaris relats que, sobre els vint-i-quatre primers reis d'Espanya, confeigé el falsari Annio da Viterbo en els seus *Commentaria...* (1495).

És tan clar que en molts aspectes Carbonell és encara un autor de l'Edat Mitjana, com evident que té consciència de ruptura generacional. En opinió meua, hi ha un punt d'inflexió en les *Cròniques* de Carbonell, que només es pot entendre en relació amb la mort de Jeroni Pau: fins a aquell moment, Carbonell estructura un discurs modern, i coneix, de la mà del seu cosí, els humanistes italians, l'obra dels quals l'ajudarà a bastir el seu relat d'una manera complementària. A partir de llavors, però, la narració esdevé sovint compilació i el contacte amb Itàlia es degué anar diluint; per quina raó, sinó aquesta, caldria suposar aleshores que Carbonell no coneix l'obra d'Annio da Viterbo, que tanta repercussió tingué en tot Europa? Així, si no fóra pel lligam establert entre Carbonell i el mestratge i la guia de Pau, les *Cròniques d'Espanya* serien tota una altra cosa, i potser no hauria calgut estendre's a considerar Carbonell un humanista des de tots els punts de vista. Carbonell no vol emular el seu cosí: les diferències són notables, i només cal anar a resseguir-les en l'edició que en féu Mariàngela Vilallonga. Tot amb tot, però, l'historiador és un dels autors que representa més emblemàticament la transició de la historiografia catalana de l'Edat Mitjana al Renaixement.

Des d'un emmarcament històric, Alcoberro ens ofereix un estudi i una edició que són, en tots els sentits, una pauta segura per a l'edició d'altres textos historiogràfics de què estem tan mancats.

Eulàlia Miralles i Jori

Profecia i poder al Renaixement. Texts profètics catalans favorables a Ferran el Catòlic. Estudi i edició a cura d'Eulàlia DURAN [I GRAU] i Joan REQUESENS (Col·lecció 3 i 4, 157), València, Eliseu Climent, editor 1997, 452 pp.

Tres són les parts, de les quals consta aquest llibre: la inicial amb presentació (9-16) i introducció (17-70), la central amb l'edició de dos textos majors i de sis de menors (71-412), i la dels complements finals, que conté bibliografia (413-429) i taula única per a antropònims i obres anònimes (431-449). Ens ocuparem sobretot de les dues primeres.

En el pòrtic som informats de la vinculació d'aquest llibre a un dels majors de l'autora, el dedicat a *Les Germanies en els Països Catalans*, de les quals el que ens ocupa ofereix una de les dimensions, la de llur col·locació dins un món mental i polític determinat. I així som conduïts de les Germanies a les profecies i a llur instrumentalització en la política de la Baixa Edat Mitjana, i en concret en la del pas d'aquesta a l'Edat Moderna, per obra sobretot de Ferran II de Catalunya-Aragó, anomenat el Catòlic (11-14); i així ens trobem davant els ulls en aquestes pàgines dos textos majors d'aquell moment i sis de menors (14).

La introducció (17-67) situa «els texts editats en el seu context hispànic» (16) i alhora proporciona o recorda conceptes, sense els quals el lector actual no especialitzat difícilment entendria aquella literatura, com són els d',anticrist' (21-25), ,papa angèlic' (26-27) i ,monarca universal' (28-31); segueix un resum del corrent profètic català (o no català, però influent a Catalunya) del segle XIV: Arnau de Vilanova, Joan de Rocatalhada, fra Pere d'Aragó, el *Breviloquium de concordia Veteris et Novi Testamenti*, i Francesc Eiximenis, gairebé tots ells sensibles al *Vae mundo in centum annis* (31-49), el coneixement del qual fou estès per Arnau de Vilanova; igual com els textos editats per Duran i Requesens (50), també aquestes pàgines desemboquen en la presentació de Ferran II de Catalunya-Aragó com a monarca universal, a qui s'apliquen els títols escatològics de ,rei petit i fort' (51-53), ,lleó' (53-56), ,rei de romans i de grecs' (56-58), ,vespertilió o rata-penada' (59-62) i ,encobert' (62-67).

Assortit amb aquests coneixements previs, el lector pot entrar en contacte directe amb els textos publicats en el present llibre, cada un dels quals també és presentat en respectives pàgines prèvies. Els trobarà agrupats en dues seccions, la primera dedicada a dos textos més llargs, que són *L'obra de fra Joan Alemany de la venguda d'Anticrist*, que reproduïx el text de l'únic exemplar conegut de l'edició de València 1520, ara a Anvers, Museu Plantin, i el d'Alonso de Jaén, del qual tenim a 139-140 la transcripció del testament; el text s'intitula *Cuarta y última parte... del remedio, reparación y fortificación de la justicia*, o *Espejo del mundo*, fins ara inèdit a Barcelona, BC, ms. 273 (73-297), i l'altra, tal com ja hem indicat, a sis texts menors (299-412).

Ambdós grups són precedits per altres tantes pàgines introductòries, en les quals el lector és informat de l'exemplar, imprès o manuscrit, d'on procedeix el text publicat a continuació, li n'és oferta una primera idea més o menys esquemàtica, com també li és resumida la biografia del respectiu autor o és informat dels problemes relatius a l'atribució. Joan Alemany segueix essent la gran incògnita, entorn la qual els autors deuen haver considerat innecessari de ni tan sols proposar aquella hipòtesi, que es presenta espontània al lector, la de la identitat entre aquell personatge (75-76) i el, gràcies a Jeroni Torrella, conegut com a Joan de Lübeck (370):

aquest és un Joan alemany que tindria a favor seu les traduccions castellanes que el presenten com a 'Juan, el alemán' (76).

Els dos texts majors, molt diversos entre ells en llur globalitat (el primer es presenta com un de tants tractats medievals dedicats a l'Anticrist, el segon com una sessió d'audiència pública reial, on els súbdits demanen als Reis Catòlics de restablir la justícia contra tota mena d'autoritats intermitges), arriben a un punt comú, que és el d'aplicar a Ferran II de Catalunya-Aragó les característiques d'aquell monarca universal, que havia de conduir la cristiandat al triomf definitiu damunt altres religions, sobretot damunt la mahometana, començant per conquerir els darrers reductes del Regne de Granada, i per solucionar el perill que els contingents de població musulmana representaven dins mateix del Regne de València; diguem-ho amb les paraules del *Espejo del mundo*: «...todos vamos a conquistar Granada y subjugar l'Àfrica» (297).

Dins aquest esquema, no excessivament incitant ni innovador, el lector es troba davant els ulls amb detalls que li poden cridar l'atenció, com pot ésser el de la pàgina 121, el contingut i la significació del qual semblen haver-se esmunyit de l'acribia dels editors: en efecte, l'aplicació a rei i papa contemporanis del conegut pronòstic d'Is LXV, 25, segons el qual lleó i bou menjaran plegats i en pau, amb l'afegit de «la moneda tota del senyal del bou, que és l'Església», obliguen almenys a preguntar-se si darrere aquelles línies no hi ha una referència al 'senyal del bou', que és el dels Borja, i si la presència del dit senyal en la moneda pontificia no és indicació del temps en què fou elaborada una segona versió del llibre de Joan Alemany i del missatge polític que contenia, el de la col·laboració entre Alexandre VI i Ferran II, i, doncs, entre el 1492 i el 1503. I en el text d'Alonso de Jaén és d'agrair tant el fet que en una secció ell faci referència a 'profecies' més o menys conegudes, com el que els editors ens n'hagin oferta en nota la transcripció de l'original llatí: *De porta Ispanie* (241-242), *Egredietur regulus* (244), *Ve, ve abitoribus* (245), *Consurget rex Graecorum, cuius nomen Constans* (248-249), *In novissimo sexto millenario* (250), *Initio magnorum dolorum* (251-252), *Yspaneus leo* (253), *Audi tu, et loquar ad te* (254), *Aquilam, quam vidisti* (255), i *Egredietur filius leonis* (255-256).

El primer dels textos publicats en la secció dels menors és la poesia *Per Barcelona*, que els editors, seguint la qualificació de 'coronista del senyor príncep', també atribueixen al ja conegut Alonso de Jaén (300); en els altres, trobem un ventall de gèneres literaris on, amb la crítica a Catalunya personificada en Barcelona pel capteniment envers Joan II, predomina la llagoteria pura i simple al rei o a la raguèlia dels Trastàmara (343-367: quant al darrer tema, el del conjunt dels Trastàmara, sembla que els editors no s'han adonat que la data del 13 de novembre del 1415 no fou un dia qualsevol i que podria ésser intencionada: aquella fou la jornada de la ruptura definitiva a Perpinyà entre el primer rei Trastàmara, Ferran I d'Antequera, i el papa Benet XIII, al qual devia la corona: 367), però on no manca la novetat de presentar un pronòstic del regnat de Ferran II de Catalunya-Aragó, el de Jeroni Torrella, a base de consideracions astrològiques de conjuncions de planetes (369-384).

Tenim, doncs, en aquest volum l'aplec de vuit textos que apliquen al Rei Catòlic previsions i pronòstics que s'arrossegaven des de feia dos segles pels territoris itàlics o hispànics de la Corona Catalano-aragonesa; un bell servei, sens cap mena de dubte, que tot lector estudiós agrairà als editors; en particular haurien d'agrair-ho els historiadors que vulguin integrar en visions més estratificades i estructurades d'aquell regnat, la vena de l'imaginari col·lectiu, en gran part determinat per aquests textos. Certament oferiran una base sòlida a d'altres possibles estudis i comparacions; el fet, per exemple, que aquest llibre hagi coincidit damunt la taula del crític amb el de Paola Guerrini, *Propaganda politica e profezie figurate nel Tardo Medioevo*, Nàpols, Liguori editore 1997, és ocasió de preguntar-se si no existí cap exemplar de les notes 'profecies' il·lustrat amb les figures dels protagonistes, de la mateixa manera com els *Vaticinia de summis pontificibus* ho eren amb les dels successius papes, augmentant d'aquesta manera llur eficàcia pedagògica i propagandística.

L'anterior observació condueix a constatar que el llibre que ens ocupa és com un ressò d'una temàtica pluridisciplinària ara ben cultivada en l'Europa Occidental, tal com la bibliografia oferta per Paola Guerrini (249-265) permet d'endevinar; i val a dir que tant autors com editor s'han esforçat a treure un exemplar ben presentable, en el qual cal reconèixer la lluminositat de les pàgines. Però, ai las!, ací arriba la primera recança, provocada per les faltes que s'han esmunyit, en particular en les transcripcions de textos llatins: em limitaré a donar-ne una mostra, a base del *Surge, vespertilio, surge, surge* de la pàgina 376; llegeixo, en efecte, en la línia 3: ‚auxiliante Ihesum‘, ablatiu absolut que obliga a escriure substantiu i adjectiu en el dit cas: ‚auxiliante Ihesu‘; línia 5: ‚abservantem‘ per ‚observantem‘; línia 10: ‚subditiōne‘ per ‚subditiōne‘; línia 11: ‚consanguineitate‘ per ‚consanguinitate‘; línies 14-15: ‚tuo cum exercitum‘ per ‚tuo cum exercitu‘; línia 18: ‚a me dormientie‘ per ‚a me dormiente‘. Sis faltes de llatí en menys d'una pàgina no semblen precisament homologables davant Europa, com tampoc no sembla ésser-ho publicar textos com aquests sense numeració de línies.

Afegiré només algunes observacions relatives a lectures del text català, molt limitades quant al nombre de pàgines preses en consideració: a la pàgina 91, línia 5 de final de pàgina, dues vegades ‚veu‘: no hauria d'ésser ‚véu‘, en pretèrit? Pàgina 96, després de *Remeis*, l. 3: ‚se ha alexar < se ha a lezar‘, i en la línia 9: ‚per poc temps de vida donar a hom < per poc temps de vida donara hom‘; 97, línia 7: ‚a de anar < à de anar‘ (‚à‘ és verb ‚haver‘); 101, línia 16: ‚e mala per ha ells < e mal à per ha ells‘; 102, línia 8: ‚preycadors < preÿcadors‘ (com en la línia 10); darrera línia de la primera citació: ‚cobrir-s'a < cobrir-s'à‘; línia segona de la segona citació: ‚ab que < ab què‘; 103, línia 9: ‚preycacions < preÿcacions‘; 106, línia 2 del final: ‚a de venir < à de venir‘; 107, línia 7 de final del text: ‚mecaderia < mercaderia‘; línia 5 de final del text: ‚com a fet < com à fet‘. Saltem al final: 396, línia 19, al ‚Tallaxan-se‘, completat amb la corresponent nota: «possiblement de ‚tellarjar‘, moure's una cosa»; recordo les moltes vegades que jo mateix m'he trobat dubtós entre transcriure una grafia poc clara per ‚x‘ o per ‚y‘, i, doncs, no em sembla desencertada la lectura de Lluís Farauo: ‚tallàyan-se‘, perquè d'això es tracta, d'atalaiar; i així té ple sentit el vers: «Tallàyan-se los alcaydes qui tenen los alts castells»; fins i tot hi rasona la retòrica feta per Arnau de Vilanova entorn els ‚speculatores-talaiers‘ (ATCA, VII-VIII (1988-1989), 134-135; cf. 31-35); l'altra observació salta al final de la línia terça del capdavall de la pàgina següent (397): ‚ço de llur‘; ací l'autor segurament escriví de forma un xic diversa de com els editors l'han transcrita, una frase feta del català baixmedieval: ‚ço del lur‘, que vol dir ‚allò que és seu‘; i una darrera, a tall d'escaiguda: el polígraf Menéndez y Pelayo es deia realment ‚Manuel‘ o potser ‚Marcelino‘ (300)? I quant a la ‚erindència‘ de la pàgina 99, línia 6, potser podria ajudar a trobar la lectura encertada el fet de recordar que la frase «vendrà la ira del omnipotent Jutge sobre los fills de erindència» és traducció gairebé literal d'*Efesís*, V, 6.

Aquestes mostres, de cap manera exhaustives ni en una llengua ni en l'altra, no entelen la vàlua, aquesta substantiva, dels vuit textos ací publicats, preciosos en ells mateixos; esperem noves aportacions, potser ja promeses en el títol en parlar de textos favorables a Ferran el Catòlic; n'hi ha de desfavorables? Cal suposar que els anys de lluita entre Catalunya i Joan II donaren esplet abundós de literatura, també profètica, contra rei i primogènit i contra la raguèlia dels Trastàmara en general; seria un bon complement, que ompliria el buit ben notable en la pàgina 47, que fa saltar el lector des del Compromís de Casp al regnat de Ferran II.

El volum s'acaba amb una quinzena de pàgines de bibliografia (415-429) i amb taula única d'antropònims antics i de títols d'obres anònimes (431-449). Quant a la bibliografia, no he sabut veure-hi el *Llibre de antiquitats* de la Seu de València, suara publicat per Joaquim Martí i Mestre, on no sols hi ha informació de mà, si no primera molt pròxima, sobre l'Encobert (I, 79-80), ans encara la denominació catalana autèntica dels primers moments donada a tot el grup: «...que-ls nomenaven ‚ells masquarats‘» (I, 64, [23], 2: seria la d'Encobert/Encubierto' la denominació més personificada, com correspondria al capitost, atribuïda a tots els ‚mascarats/encoberts‘ de la Germania?

Acabo amb desig i auguri que futures aportacions no permetin al crític ni de fer les petites observacions que ha fet al present i valuósíssim llibre.

Josep Perarnau

De València a Roma. Cartes triades dels Borja. Edició de Miquel BATLLORI. Pròleg de Modest PRATS (Sèrie gran, 21), Barcelona, Quaderns Crema 1998, 218 pp.

Les *Cartes triades dels Borja*, que acaba de publicar Miquel Batllori, són el recull epistolar més extens mai publicat sobre aquesta família valenciana instal·lada a la Roma del Renaixement. Es tracta d'una acurada antologia de seixanta-quatre cartes en català, de les quals seixanta eren inèdites, publicades amb ortografia modernitzada, acompanyades de notes de l'editor que identifiquen personatges o aclareixen el sentit d'alguns paisatges obscurs, i amb un pròleg de Modest Prats (7-31), que forneix les dades històriques bàsiques per a poder llegir contextualitzadament aquesta tria, un epistolari que cal situar entre els referents bibliogràfics imprescindibles sobre els Borja.

I és que aquesta família valenciana, violentament ambiciosa però també ambiciosament refinada, que amb Calixt III i Alexandre VI se situà en les cotes més altes del poder a l'Europa del segle XV, no ha gaudit mai de cotes gaire altes de valoració moral ni intel·lectual. Ja el segle XV va generar una llegenda negra que des d'aleshores han sabut esquivar molt pocs estudiosos d'Alexandre VI i dels seus dos fills més il·lustres, Cèsar i Lucrecia Borja. No es tracta pas de fer-ne l'apologia, però sí d'entendre'n els mòbils i, sobretot, d'entendre'ls en el seu context. Volums pretesament d'investigació com el de Jacques Robichon, *Los Borja. La trinidad maldita*, del 1991, es mouen en el terreny de la caricatura i no contribueixen a aclarir gaire res; en canvi, alguns textos literaris, documentats i seriosos, semblen ésser molt més subtils: penso en tot un clàssic, la *Lucrezia Borgia*, de Maria Bellonci, del 1939, traduïda al català el 1992; una biografia novel·lada, però que figura entre les millors aportacions al coneixement d'aquesta dama renaixentista, i també en la recent novel·la de Manuel Vázquez Montalbán, *O Cèsar o nada*, del 1998, que il·lumina amb perspicàcia les figures d'Alexandre VI, de Cèsar i de Lucrecia Borja (i la de Maquiavel).

De València a Roma. Cartes triades dels Borja, de Miquel Batllori, que cal situar entre les aportacions documentals més importants, és el primer tast d'un volum llargament anunciat, que culminarà amb la publicació de tot l'epistolari català dels Borja a «Els Nostres Clàssics», en dos volums, amb notes històriques i filològiques, i amb una introducció del propi autor. És, però, una publicació concebuda des de fa moltes dècades. Quan el 1947 Miquel Batllori s'establí a Roma va tenir la possibilitat d'entrar en contacte amb els fons borgians custodiats a l'Archivio Segreto Vaticano i, conscient de la importància dels documents inèdits sobre els Borja que tenia a l'abast, a partir dels anys cinquanta va anar publicant treballs on descrivia aquest fons epistolar, remarcava el paper del català en les corts pontificies dels dos papes Borja, Calixt III i Alexandre VI, reinterpretava aspectes de la política d'Alexandre VI i traçava una completa genealogia del llinatge; aquells estudis, aplegats ara en el volum IV de la seva *Obra completa. La família Borja*, València, Editorial Tres i Quatre 1994, són un complement indispensable per a interpretar o completar moltes de les referències que apareixen en l'epistolari ara publicat. En tots aquells treballs Batllori ja havia publicat fragments de l'epistolari dels Borja, havia manifestat la seva intenció de publicar-lo íntegrament i, sobretot, havia insistit en la seva vàlua: «constitueixen -ens deia Batllori- probablement el conjunt de lletres privades catalanes més importants de tots els temps».

Efectivament, pel tast que ara se'ns permet d'assaborir, aquest epistolari té un gran interès, tant des del punt de vista històric i polític, com des del filològic i literari. Les cartes il·lustren

la política d'Alexandre VI en un moment especialment conflictiu, però també molts altres aspectes gens marginals: la vida quotidiana -el protocol, les festes, els vestits, els menjars-, els interessos culturals, l'estat de la llengua catalana al tombant de segle -des dels arcaïsmes i les expressions refinades fins a les més populars, la interferència de català i italià, de català i castellà, i fins i tot la presència d'aragonesismes en les epístoles de Ferran d'Íxer -(d'Hixar, per tant)-, l'estil epistolar, el domini de la retòrica...

Seixanta-una de les seixanta-quatre cartes aplegades en aquesta tria foren escrites entre el setembre del 1493 i el desembre de 1494. La restricció cronològica és justificada per Batllori pel fet que «la seva base és el paperam que el papa Alexandre VI degué endur-se del palau vaticà al Castel Sant'Angelo al temps en què Carles VIII de França amb les seves hosts travessava la Itàlia central camí de la conquesta del regne de Nàpols» (34) (la dada és important també, com insinua el propi Batllori, per a explicar l'existència de l'epistolari, val a dir, per a explicar per quins motius les cartes privades d'un, i a un, sant pare no es van destruir després de la seva mort). Tot i així, Batllori obre el recull amb una carta de Roderic de Borja escrita vint anys abans, el juliol-agost de 1473, quan, molt lluny d'ésser encara el papa Alexandre VI (1492), Roderic era aleshores cardenal vicecanceller i canonge de Tarragona. Des de Tortosa, Roderic llueix els seus coneixements canònics per deixar de pagar «dos florins corrents que [...] seria tengut pagar per la lluminària del Corpus de l'any proppassat e del present» [carta 1, p. 39] i cent sous que, com a novici, li demanava el sotsxantre. L'epístola tortosina, doncs, sembla haver estat 'triada' per presentar-nos la personalitat del futur Alexandre VI.

Tres són les qüestions bàsiques de què tracta l'epistolari ara publicat: l'establiment a València i a Gandia de Joan de Borja (fill de Roderic), el nou duc de Gandia, l'establiment a Nàpols del seu germà Jofré, el nou príncep de Squillace, i els conflictes bel·lics amb França.

De l'arribada del nou duc de Gandia, Joan de Borja, a València, acabat de casar a Barcelona (agost de 1493) amb Maria Enríquez, cosina germana de Ferran II d'Aragó, i de les incidències de la seva estada a València i a Gandia fins que el 1494 fou requerit a Roma, ens en parlen el propi Joan de Borja i els seus 'quatre evangelistes' [45, p. 161] -els privats Jaume Serra, Jaume de Pertusa, Joanot Artés i Genís Fira-, Jaume Conill, vicari de Cèsar Borja, Joan Alfagerí i Jofré de Borja-Llançol, nebot d'Alexandre VI. El 29 de setembre del 1493, el duc sortia de Barcelona, el 8 d'octubre la comitiva era ja a les portes de València, però atès que el dia 9 era sant Dionís, «festa de coets e de desòrdens», ens diu Jaume Serra [4, p. 46], decidiren esperar dos dies i fer una entrada solemne el dia 10. Això no obstant, Joan de Borja no pogué evitar «entrar secretament e desfressada en València per veure la festa» (ibid.), tot un 'indici'. L'entrada oficial i solemne, per la porta de Serrans i amb un seguici pel carrer de Cavallers, la Bosseria i la Llotja vella, va fer sortir «gent infinita de poble per los carrés, dames per finestres, e, acompanyant-lo, infinits gentilshòmens, cavallés e nobles» [4, p. 48], tots els qui comptaven a la València de l'època. Després d'aquesta demostració de força, un cop establerts a València, en un palau decorat «ab tapesseria nova e singular», a part de la que el duc va fer-se dur de Roma (dels cortinatges, tapisseries (uns 'draps de Moïssès') i catifes, n'informa Jaume de Pertusa [13, p. 70]). Els intercanvis artístics, però, anaven en les dues direccions: Alexandre VI, de Roma estant, demanava reiteradament 'rajoletes' de València [cartes 8, 9 i 46, que segons el seu fill Joan «ja es fan en Gandia, e só informat reïxen millors que en Manises»: 9, p. 60], evidentment ceràmica de Manises, potser pensada per decorar la reforma del Castel Sant'Angelo, car el 25 de novembre de 1493 Joan de Castre-Pinós escriu «del vostre castell de Sant'Angel» a Alexandre VI: «Mestre Antoni, murador, ha començat lavorar ací la porta; segons diu, al dessenyo li ha manat vostra santedat» [12, p. 67]).

Començava en aquell moment el joc de les relacions socials, els passatemps a «la volta de la Marina», una zona freqüentada per «los grans de la cort e dames» [11, p. 64], les despeses sumptuàries en, entre d'altres, vestuari i joies, l'adquisició de terres per tal de garantir la solidesa econòmica del ducat, no exempta de moviments especulatiu aquí només insinuats, i

els conflictes que genera la mala administració del patrimoni, un aspecte que amoïna d'allò més Alexandre VI, aquell Roderic de Borja que a la primera carta d'aquesta tria havíem vist preocupat per deixar de pagar una part alíquota que li corresponia.

Els ducs no entraren a Gandia fins al 21 d'octubre. De les festes que se celebraren en honor seu ens n'informa, succintament, Jaume de Pertusa i, amb tota mena de detalls i un estil molt peculiar, Jaume Serra [cartes 13 i 15]; per exemple, on Pertusa explica que «devallaren tres àngels cantant; lo d'en mig ab un plat ab les claus» [13, p. 71], Jaume Serra s'esplaià: «Estava aparellat lo portal ab draps de ras; i d'alt, entre les dues torres, devallaren tres àngels cantant, portant en la mà l'u un plat d'argent, e dins, les claus de la vila; devallaren ab cert artificio, e quan foren baix, donaren les claus; ací tornaren-se'n a muntar cantant» [15, p. 77].

De la situació a Nàpols del nou príncep de Squillace, Jofré de Borja (el més jove dels fills que Roderic tingué amb Vannoza Cattanei), acabat de casar (el 7 de maig de 1494) -tot i que, pel cap alt, no passava dels catorze anys- amb Sança d'Aragó, filla natural d'Alfons II de Nàpols, ens en parlen el propi Jofré, els administradors dels prínceps Ferran d'Íxer i Antoni Gurrea, i els intrigants 'espions' [60, p. 196] Sancho de Velasco i Vasco Escoto, que tant podien saber més del que deien com dir més del que sabien. Pel que sembla, al palau napolità, a part del descontrol de les despeses, s'hi afegien afers sentimentals, intrigues de palau, maniobres secretes i secrets explicats a mitges.

Tot aquest trencaclosques familiar coincideix amb una conjuntura política especialment difícil: la guerra amb França. De fet, tots els casaments dels fills d'Alexandre VI obeïen ja a un complex i intel·ligent equilibri polític a Itàlia. Si, d'una banda, Alexandre VI estrenyia els lligams amb els Reis Catòlics, a través del matrimoni (1493) del duc de Gandia, Joan de Borja, amb Maria Enríquez, cosina germana de Ferran II, de l'altra no perdia els contactes amb el regne de Nàpols, a través del matrimoni (1494) de Jofré ab Sança d'Aragó, filla del rei de Nàpols, Alfons II. La maniobra d'apropament a Nàpols se solidificà el 1498 amb el matrimoni de Lucrècia amb el germà de Sança, Alfons d'Aragó, just quan Cèsar Borja decidí deixar la carrera eclesiàstica i entrar al servei del Lluís XII de França.

El clima bèl·lic, l'arribada de les tropes de Carles VIII a Roma, la implicació de Nàpols i Espanya o les traïcions de Giuliano della Rovere i dels Savelli planen damunt moltes de les cartes d'aquest recull i són el tema de notes breus, d'informes secrets i d'apunts d'estratègia militar i diplomàtica redactats pel propi Alexandre VI, per Cèsar Borja, pel nunci pontifici a Espanya Francesc Desprats, pel tresorer Francesc de Borja, pel capità general Bernat de Vilamarí, pel protonotari Joan de Borja-Llançol, per Nicolau Bofill, Joan de Vera, Joan Mercader, Miquel de Biure, Bartomeu Serra, Jaume Segarra o Francesc Grasset.

La qualitat literària, i les argücies retòriques, varien segons l'emissor. A voltes, la uniforme elegància estilística sembla trair la mà d'un diligent escrivà, però, quan no és així, l'estil il·lumina tot d'una la personalitat de l'emissor i permet donar-li un relleu i una vivacitat que els simples documents difícilment aporten. Les cartes d'Alexandre VI, per exemple, van directes al gra i utilitzen poques subtiletes a l'hora d'imposar sense embuts la seva voluntat. Les dels seus fills, en canvi, tenen un grau de desenvolupament retòric major, en aquest recull sobretot les de Joan i Jofré, en una de les quals tanmateix s'hi percep ben clarament la mà d'un diligent escrivà [32]. Arran del clima bèl·lic, no sobten gens les notes breus o els guions d'estratègies bèl·liques.

Però estilísticament en aquesta tria sobresurten les epístoles de Jaume Serra: vives, iròniques, plenes de jocs de paraules i de girs populars. Serra, nascut a Alzira, al servei de Roderic de Borja ja abans que arribés al pontificat, fou l'encarregat de pactar el matrimoni de Pere Lluís de Borja amb Maria Enríquez, gestió de màxima importància, car implicava, per a la família Borja, entroncar amb la casa reial d'Aragó. Mort prematurament Pere Lluís de Borja, Serra dugué a terme les negociacions oportunes per al matrimoni de Maria amb Joan de Borja, que heretà així el ducat i la promesa. Les diverses gestions que realitzà al servei d'Alexandre VI foren recompensades amb l'arquebisbat d'Oristany a Sardenya l'11 d'abril de 1492; i, tot i que

no és gens clar que mai hagués visitat la seva diòcesi, Serra no dubtà a plànyer-se sovint del poc prestigi que suposava un bisbat a Sardenya: «recordar-s'ha d'aquest esclau relegat en Sardenya, lloc dedicat per als condemnats, e transferir-m'ha en terra ferma, que no haja a estar a discreció de les indòmites ones, que són irades ,non patet aditus' a treure'n un diner» [52, p. 184].

Tot plegat, ben subtil, si ho comparem amb la mena de peticions de prebendes que sovintegen en aquest epistolari i que en general són formulades de manera ben clara i precisa. Sigui com sigui, el 17 de desembre de 1498, Alexandre VI el féu cardenal i degué participar activament en la vida cultural Romana, si ho jutgem per les referències a Serra en obres de teatre representades en l'Urbs. El 1510 renuncià l'indòmit arquebisbat a favor de Pere Serra, nebot seu. Fins ara, de la seva prosa només en coneixiem dos fragments brevíssims (de cinc i deu ratlles) editats pel propi Batllori, en la documentació aplegada sobre *El naixement de Joan de Borja i Enríquez (Obra Completa, IV, 131 i 139-140)*, però on no s'apreciaven les seves dots estilístiques. Ara Batllori en publica cinc extenses epístoles [4, 10, 15, 45, 52], que contribueixen a donar-li relleu.

Tot plegat, només una de les agradables sorpreses, que ens deparen aquestes *Cartes triades* i que ens fan desitjar que ben aviat Miquel Batllori enllesteixi l'epistolari català complet dels Borja.

Josep Solervicens

Manuel PEÑA, *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600)*. Prólogo de Ricardo GARCÍA CÁRCCEL, Barcelona, Editorial Milenio 1996, 372 pp.

El títol d'aquesta obra no indica pas, feliçment, el seu contingut ni dona una idea aproximada dels problemes metodològics, amb els quals l'autor s'ha barallat. No li'n sabríem pas fer retrat, sobretot perquè el pròleg del dr. Ricard García Cárcel desfà tot d'una l'ambigüitat del títol i situa el lector en el context extraordinàriament ric, on es mou Manuel Peña, coneixedor de tota la ja rica tradició bibliogràfica catalana i espanyola, i familiaritzat amb la historiografia internacional sobre història de l'imprès i cultura del llibre. La conjunció d'aquestes dues condicions, al costat d'un tercer element, que valorarem més endavant, determina la complexitat i la novetat d'aquesta obra, a la qual també ens haurem de referir.

El primer capítol és dedicat a exposar la qüestió de la historiografia del llibre, amb referència especial als treballs sobre història de la impremta i cultura del llibre en l'Espanya del s. XVI; s'hi analitzen punts tan candents com és ara la utilització de mètodes quantitius en història cultural, amb els seus avantatges i limitacions; el procés d'alfabetització en l'Antic Règim i les seves connexions amb l'evolució de la impremta i les reformes religioses; la incidència de l'imprès, de la lectura i del llibre com a producte en sèrie en la configuració de la cultura, entesa a la manera de Roger Chartier, com «un conjunt de pràctiques i representacions mitjançant les quals l'individu construeix el sentit de la seva existència a partir d'unes necessitats i determinacions socials múltiples» (60-61), amb la qual cosa és obligat de tenir en compte la pluralitat d'usos i apropiacions de textos comuns que circulen en una societat donada, més enllà de les diferències de formació i de nivell social.

El capítol segon examina el món professional de la impremta i del llibre en la Barcelona del segle XVI, partint sobretot dels treballs de Jordi Rubió i Balaguer i de Josep M. Madurell i Marimon, i ampliant-los a l'estudi de les relacions entre llibreters, per tenir una idea més clara dels anants i vinents d'un comerç viu i molt més variat que no s'havia cregut. Hi són esbrinades les primeres passes de la impremta i de la llibreria a Barcelona, amb l'estudi d'alguna dinastia (els Trinxer, 1488-1599), les relacions de Barcelona amb els grans centres europeus productors de llibres (Lió, Venècia, París, etc.), el marc jurídic i l'organització

corporativa del sector editorial, la producció tipogràfica i el seu mercat. En aquest capítol Lió apareix com el principal centre proveïdor de llibres de Barcelona, a gran distància de Venècia i de París. La impremta barcelonina de l'època patí de debilitat financera, la llibreteria no. A partir de la segona meitat del segle XVI, l'edició barcelonina s'orienta decididament cap al mercat castellà.

El capítol tercer intenta exposar el nivell de familiaritat amb l'escrit, en general detectable en l'ambient urbà barceloní de l'època proposada, com a alternativa a l'avaluació quantitativa dels nivells d'alfabetització. S'hi estudia la incidència de la documentació personal, familiar, patrimonial, administrativa i comptable per tal de detectar un cert esgraonament dels nivells de familiaritat amb la lectura, tant en el temps com en els diversos grups socials i professionals, prenent la sobredita familiaritat com a premissa del desenvolupament cultural de la població. Les dades globals confirmen que els nivells de familiaritat amb l'escriptura s'intensifiquen a mesura que el nivell social s'eleva, però també que la irrupció de la impremta no va suposar l'augment automàtic de lectors potencials, més aviat al contrari, i que la possessió de documentació escrita decau sensiblement cap al final del segle. L'autor analitza amb deteniment els llibres personals de comptes i de memòries, en llurs aspectes utilitaris i de consignació d'experiències personals i col·lectives d'una relativa transcendència històrica.

En el capítol quart s'estableix la distribució de llibres entre els diversos nivells socials, amb la intenció d'esbrinar si la impremta va generar un augment progressiu de posseïdors de llibres, o si només va canviar la quantitat de llibres de les diverses biblioteques. Les dades globals, bo i assenyalant un nivell de possessió de llibres superior al de les ciutats europees com és ara París, Florència o Canterbury, també constata que la invenció de la impremta no provocà un eixamplament del cercle de posseïdors de llibres, i en canvi les biblioteques van augmentar de volum. Els qui més llibres van posseir foren els clergues i les professions liberals, els qui menys els pagesos i menestrals; i al mig hi ha la noblesa, els mercaders i els funcionaris. Les biblioteques més grans són les de les professions liberals; nobles i clergat tenen biblioteques mitjanes; mercaders, menestrals i pagesos es reparteixen les biblioteques més minses. És també analitzat l'impacte negatiu de la Inquisició Espanyola en la circulació del llibre, a través sobretot de la censura dels *Indices librorum prohibitorum*.

El capítol cinquè estudia el llibre en moviment: les llibreteries i els seus clients, assenyaladament clergues i missers, que pagaven a terminis; la tramesa de llibres a clients llunyans; els encants i els seus compradors, amb una certa endogàmia, detectable sobretot en el grup clerical; la transmissió del llibre per herència, que determina la continuïtat de les biblioteques entre els nobles i la dispersió de les del clergat; el préstec i regal de volums, a través dels quals el llibre prenia un paper important com a signe d'amistat i solidaritat i com a valor de canvi.

El capítol sisè estudia l'impacte que el procés d'alfabetització i difusió del llibre i de la lectura va tenir a l'interior de la casa barcelonina, amb la generalització, a partir de la segona meitat del segle, de l',estudi' o biblioteca, sobretot en les cases benestants, mentre que entre les classes populars els pocs llibres que es llegien eren a la planta baixa, sobretot a la cuina. Els llibres eren col·locats en cofres, arquimeses i prestatgeries, amb les varietats de caixa, arca o fins i tot armari i cistell, i l'acompanyament de taules, taulells, escriptoris, cadires, escambells, bancs de sala, faristols, espelmatòries, objectes d'escriure, coixins i braser. Particularment llarg és l'apartat destinat a la decoració que acompanyava la presència de llibres: pintura, estampes, mapes, gravats, i a la il·lustració dels llibres.

El darrer capítol és consagrat al tema de la lectura I, 'les llengües'. Capítol particularment incisiu, on el tema de les llengües és enquadrat en la discussió entorn al concepte de 'Decadència' i al col·lapse del català com a llengua de cultura en l'època moderna, amb el rerafons de l'actual equació política de 'llengua = nació'. Peña inventaria les causes que s'han adduït per a explicar la 'decadència', així com les reflexions d'aquells que han introduït serioses reserves sobre la significació del període. Subscrivint la tesi dels qui rebaten la idea d'una

decadència global, Peña intenta d'aportar alguns elements que enriqueixen la història social de la llengua a Catalunya. Per començar, el domini del llibre en llatí, que constituïa aquesta llengua sàvia en funcions de llengua A, generant epifenòmens disglòssics. En segon lloc, la penetració de l'italià a Barcelona, gens menyspreable i lligada a relacions consolidades de Catalunya amb els Estats italians. D'altra banda, el castellà, a més de la seva pròpia vitalitat i amb el prestigi d'ésser llengua de cort, penetra amb força a Catalunya gràcies a l'acció simultània de diverses circumstàncies: la Inquisició Espanyola, castellana i castellanitzant, els ordes religiosos i els seus programes de reforma, majoritàriament vehiculats en castellà (Montserrat, jesuïtes, carmelitans descalços, Diego Pérez de Valdivia...), la progressiva castellanització de la noblesa i, no ens enganyem, una relativa predisposició positiva expressada per més d'un a acollir i emprar, i no pas només per motius comercials, la 'llengua comú'. Sens dubte, cal explorar encara més a fons aquests tres segles moderns, en els quals la cultura no mor a Catalunya, però on el català queda progressivament fora de combat com a llengua literària o d'alta cultura. El llibre de Peña fa veure amb dades convincents que la castellanització no fou tan ràpida, ni tan profunda, ni tan uniforme com s'ha pogut suposar, i encara documenta la presència massissa del català en la literatura de cordill. Només cap al final del segle XVI la llengua castellana s'imposa hegemònicament en els llibres posseïts pels barcelonins.

* * *

No subscriuríem pas totes i cadascuna de les adhesions i aversions que Peña manifesta envers idees i teories d'altri sobre la història cultural que va del 1473 al 1600, perquè entenem que encara no s'ha pogut valorar amb amplitud i base documental suficients aquest i tants d'altres períodes de la vida catalana. El debat iniciat per Jaume Vicens Vives amb Antoni Rovira i Virgili, les idees fecundes aportades per Jordi Rubió i Balaguer i l'exhumació pacient de textos i documents que no s'havien tingut en compte són a la base dels estudis d'avui, tothora en curs els més sòlids, cada vegada més matisats i més oberts a les sorpreses que pot aportar una exploració més àmplia de les fonts arxivístiques catalanes de fora Barcelona i de la gran massa d'inèdits, que encara obnubilen una visió objectiva i coherent de processos històrics molt complexos. En canvi, l'esforç que ha fet l'autor per a explorar una acurada selecció d'inventaris 'post mortem' de l'AHPB, de l'AHCB i de la BC amb la intenció de determinar la relació entre possessió del llibre i difusió de la cultura entre els diversos grups socials barcelonins, s'inscriu en la més exigent i rigorosa manera de treballar en història. L'autor és conscient de la poca representativitat de les seves fonts i de les enormes dificultats del seu maneig; de la particular mobilitat del llibre, mai exhaustivament reflectida en inventaris notariais; de la inseguretat informativa dels inventaris, on tan sovint títol i autors són registrats de forma deficient; de la dificultat d'extreure dades sobre el consum dels llibres a partir de les existències en biblioteques privades...

L'autor ha estudiat tres-mil quatre-cents vint (3420) inventaris amb molta cautela i presenta cinquanta-un quadres estadístics, que són la base de les seves conclusions. Des d'aquest punt de vista, el llibre es defensa sol i no és fàcil que pugui ésser desvirtuat, malgrat algunes afirmacions que podran ésser trobades polèmiques. La minuciositat de les dades recollides permet de dissenyar una panoràmica plena de matisos, extraordinàriament dinàmica, rica d'aspectes, amb constants i tendències —com és ara la progressiva castellanització librària l'últim terç del segle, de contorns ben nítids.

La quantitat de dades exhumades per Manuel Peña donarà ocasió a futures ampliacions del seu estudi i alimentarà o hauria d'alimentar més d'una discussió, perquè la comprensió del passat sempre és una feina àrdua, i en el cas de Catalunya no es pot sotstreure a l'agonística política d'aquest segle. Si la passió de la peripècia política de Catalunya durant el segle XX ha pogut determinar ara i adés alguna projecció desafortunada o la verificació turbulenta de determinades hipòtesis de treball, també és veritat que ha estat gràcies a la qüestió política que

s'ha desplegat l'erudició catalana i que avui dia no és possible de fer història a Catalunya sense haver prèviament prescindit d'altres projeccions i turbulències que havien estat igualment nocives en d'altres èpoques. La història de la vida catalana en el seu conjunt i en els seus detalls, està plantejada com a problema real, objectiu i vivent, i per això és confortable de constatar que el llibre de Manuel Peña no és només un viatge d'anada al passat i que a través de l'austeritat de les seves estadístiques ens convida a tenir una comprensió més diferenciada i més rigorosa de les virtualitats —històriques, no polítiques— del present.

Jaume de Puig i Oliver

L'Ausiàs Marc llatí de l'humanista Vicent Mariner. Notes preliminars i edició de Marco Antonio CORONEL RAMOS (Arxius i Documents, 21), València, Edicions Alfons el Magnànim 1997, 909 pp.

Ha estat una tasca verament meritòria del filòleg valencià d'origen andalús Coronel Ramos, que diferents vegades ja s'havia interessat pel tan oblidat Vicent Mariner, i de les benemerents Edicions Alfons el Magnànim, la d'ofrenar-nos aquesta esplèndida edició llatina d'Ausiàs Marc, la primera després de la prínceps de Tournai 1633, ací acarada amb el text català de Barcelona, Carles Amorós 1545. Si la llatinització hagués estat feta entorn d'aquesta darrera data i no pas un segle més tard, potser Ausiàs Marc hauria esdevingut un poeta europeu del Renaixement.

La introducció de Coronel Ramos és tan sòbria com densa. Potser millor el mètode de transcripció del text català que no el del llatí —comsevulla, vàlid i acceptable. Acceptable també la remarca que l'ús dels dístics obligà de vegades el traductor a allargar els concisos decasíl·labs d'Ausiàs; però ben cert que no hi repararà tant el qui només llegirà la traducció llatina.

Aquesta segueix primàriament l'esmentada edició belga, comparada i anotada però amb els quatre manuscrits de la BN de Madrid, sobretot amb el 9.801, que és el text que el mateix Mariner lliurà al seu editor.

En breus mots, un llibre que fa honor a l'escola filològica universitària de València.

Miquel Batllori

El Llibre de Antiquitats de la Seu de València. Estudi i edició a cura de Joaquim MARTÍ MESTRE. Amb un pròleg d'Antoni FERRANDO, Volums I-II (Biblioteca Manuel Sanchis Guarner, 30 i 31), València i Barcelona, Institut Universitari de Filologia Valenciana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1994, 424 i 392 pp.

Aquests dos volums introdueixen (I, 15-30), editen (I, 31-423) i estudien històricament (II, 11-57) i lingüística (II, 59-368) la llengua del *Llibre de Antiquitats de la Seu de València*, escrit durant els segles XVI i XVII, amb el complement de la bibliografia (II, 369-387).

La introducció recorda la diferència entre un dietari, personal i privat, i un llibre de memòries, més vinculat a una institució, cas del nostre volum en el qual s'ha conservat des del moment en què fou encetat fins als nostres dies la memòria institucional d'un dels serveis més importants de la Seu de València, en l'arxiu de la qual es troba, com a manuscrit amb el núm. 68 (19).

Aquesta recensió ha d'ésser particularment atenta al text ací editat. Les anotacions començades pel sots-sagristà Pere Martí, tenen sempre relació amb la Seu de València, però

sovint no són limitades dins els seus murs. Per llur relació amb la Seu Valentina, som informats de nombre de detalls que en la mateixa corresponien al sots-sagristà, dos dels quals són constants: la informació sobre concrecions mínimes d'actes més espectaculars de culte i la corresponent a detalls econòmics de pagues als subalterns, la feina dels quals era vinculada a la sagristia d'aquella Seu. Els estudiosos del cerimonial dels segles moderns i en particular de l'eclesiàstic (o del civil relacionat amb l'Església) trobaran en aquestes pàgines una mina de dades tan precioses com suculents, en les quals podran endevinar fins al mil·límetre els innombrables graus de jerarquització d'aquella societat. En canvi, pel fet de no haver tingut repercussió directa amb aquella gran institució que era, sobretot aleshores, la Seu de València, no trobem en aquestes pàgines cap referència, ni d'una lletra, a esdeveniments religiosos que cambiaren la trajectòria històrica d'Europa com el protestantisme d'una banda, o el Concili de Trento, de l'altra (la primera i potser única referència al dit concili triga a arribar fins al febrer del 1631: I, 308). De més a més, el text presenta buits que duren uns quants anys (entre les anotacions de les pàgines 354-355 passa més d'un segle) i així, esdeveniments que certament tingueren alguna forma de repercussió en la dita Seu (mort i funerals per a l'emperador i rei Carles V, Guerra contra Catalunya, Guerra de Successió —recordem que aquesta féu perdre a l'església de València la seva categoria de cap del braç eclesiàstic d'aquell Regne) no han deixat constància en el llibre que ens ocupa.

Moltes, però, de les anotacions, tot i llur vinculació amb la Seu, salten molt més enllà de la mateixa; no cal dir, els successius juraments de reis i de virreis, solemnement efectuats en el marc de la catedral de València, acompanyats d'un cerimonial llarg i minuciós; recordem, de més a més, les informacions relatives a les Germanies, des de llur començament fins als darrers actes, tan sagnants, on no són pas les menys interessants les informacions entorn la manera com la catedral s'enginyà a fi de salvar els seus objectes valuosos de culte en un dels pisos del campanar i de les concretes mesures de seguretat que foren preses a l'efecte (59-71). Un altre fet que provocà llarga rècula d'esdeveniments històrics fou el bateig de moros forçat pels agermanats, posteriorment confirmat per les autoritats, però detonant de la guerra declarada pels sarraïns sublevats en la Serra d'Espadà (97-112) —i que només un segle més tard tindria punt final amb l'expulsió dels moriscs el 1609 (fet, no cal dir, també ben documentat en el llibre que ens ocupa: 268-273).

Nombre d'anotacions fan referència a personatges que, pel fet d'ésser autors de llibres, han d'ésser considerats de casa en les nostres pàgines, com és ara Arnau Albertí (141), Pere Antoni Beuter (185/10), Bernadí Gómez Miedes (240, nota 813; 248 [197]); Joan Martí Cordero Oliver (234, notes 800 i 801); Domènec Sarrió, del qual consta que era el bibliotecari d'aquella catedral (340-348); i Tomàs Auther (350 [304] 6); i a personalitats que deixaren bon rastre com a arquebisbes de València: pensem en sant Tomàs de Vilanova i en sant Joan de Ribera (d'aquest fins i tot és resumit el sermó a favor de l',Armada Invencible': 249-252). Consta per confessió de part que el capítol de la seu de València jugà fort en el tema de la santedat de mossèn Francesc Jeroni Simó (I, 282-286). També som informats d'altres llibres, on d'altres responsables de la Seu de València deixaven constància de les pròpies observacions: *Llibre del regiment de la present sagrestia* (181/2), els *Llibres de memòries dels escolans* (224 [177] 2); també són esmentats «lo *Missal valencià gran* ab cubertes de vellut» (218 [172] 2; 255/2 en dona un detall: «ubert en lo endret del *Te igitur*, a on està pintat Christo com a just jutje, y als contorns de la dita image les insígnies dels quatre Evangelistes»); i *Lo Ordinari de València* (333 [297] 2); sense que manqui un record dels «versos en laor del senyor archabisbe» en l'ocasió d'una de les solemnes entrades (212 [169]2; 213-214); àdhuc ens assabentem que un *Sermó de les ànimes* de Melcior Fuster fou tan celebrat que «se imprimí» (337/21).

No és difícil de trobar referències a detalls que ací han d'ésser recordats, com és ara l'existència d'uns estudis dins el palau de l'arquebisbe (140 [101] 1; 147 [105] 3), o la de l'arxiu de la mateixa seu (183 [147] 2), al servei del qual hi havia dos arxivers (260/10: ací

mateix és esmentat l'escrivà del capítol); o l'incendi (possiblement intencionat) de l'arxiu del racional de la Ciutat (247/2).

Ultra el text, que constitueix la base del treball de Joaquim Martí, trobem en aquests dos volums l'*Aparat (crític) complementari de les notes* (I, 357-376) les dues taules, toponímica (I, 377-390) i antroponímica (I, 391-411); la reconstrucció biogràfica dels successius sotssagristans de la Seu, autors de les anotacions ací publicades, amb abundants indicacions bibliogràfiques contemporànies d'ells (II, 11-57: Pere Martí, Joan Clarà, Miquel Jeroni Coves, Miquel Jeroni Bertran i Eixarc, Crisòstom Foix, Sebastià Guterris, Vicent Navarro, Pere Joan Tomàs, Melcior Maurici Fuster Vicent, Pere Joan Castellà, Jacint Balaguer i Pasqual Vicent Llançola Palerm), el detallat estudi lingüístic, que ocupa gairebé tot el volum segon (II, 59-368) i la bibliografia (II, 368-387).

Contemplant el conjunt de llur múltiple aportació, aquests dos volums posen a les mans del lector i en particular a les de l'estudiós de disciplines diverses, el resultat d'una (o de més d'una) feïnada, per la o les qual(s) l'autor mereix el més viu agraïment, encara augmentat per un fet que no repercuteix en l'esquema o taula general de l'obra i que, en canvi, sense cap mica de dubte amaga una de les feïnades a les quals m'acabo de referir: són les mil cent vint-i-set notes de peu de pàgines amb una quantitat enorme d'informació relativa a les personalitats esmentades en el *Llibre de Antiquitats*. I a fi que ningú pugui pensar que el crític ha tornat acrític i aboca ací la lloança pel broc gros, diré de seguida que tant com les dites anotacions són opulents en informació prosopogràfica valenciana, són escasses en referir-se a textos; en donaré una mostra, corresponent a la pàgina 157/2, on hi ha notícia del cant del *Non sumus digni*: hom té tot el dret a ésser informat entorn d'aquell text, cantat el 1541 a la Seu de València, sobretot si es donés la ,casualitat' que encara ara és utilitzat pels Pelegrins de Les Useres. I ara que he assenyalat una mancança, diré l'altra que he notat en tot el llibre i que segurament és atribuïble a les màquines electròniques: l'esquarterament de paraules, del qual em limitaré a donar alguna mostra: «for en prestats» < «foren prestats» (254 [201] 4); «si es devingués» < «si esdevingués» (257/5); «esta Sant a Església» < «esta Santa Església» (261 [208] 2); «de cret» < «decret» (292 [252] 1).

El *Llibre de Antiquitats* és una mostra de la continuïtat en l'ús de la llengua catalana a la Seu (i àdhuc en la ciutat) de València durant els tres segles XVI-XVIII; una continuïtat que de més a més, presenta un ben acceptable grau de qualitat; i en aquest sentit és una mostra de com el valencià seguia ben viu, jolui i tendral en un lloc i uns segles en què l'anomenada ,cultura' o ,literatura' escrita s'havia passat gairebé del tot a la llengua de la règia (o de la vicerègia) cort. És veritat que podem assistir a una progressiva absorció de lèxic castellà (II, 364-368), òsmosi que s'estén a d'altres camps, car en un moment determinat trobem que hom paga amb ,reals castellans' (289 [244] 4) i en un dels darrers, quan l'anotació ja és redactada en castellà, trobem que «salieron... 3 padres de la Congregación [de l'Oratori de Sant Felip Neri] con sobrepellices castellanos» (344/20). Però aquesta excel·lent mostra de la resistència i qualitat del valencià durant tres segles, mereix tota mena de felicitacions i d'agraïments.

Josep Perarnau

Antonio PLANAS ROSSELLÓ, *Recopilación del Derecho de Mallorca, 1622, por los doctores Pere Joan Canet, Antoni Mesquida y Jordi Zaforteza*, Palma de Mallorca, Ilustre Colegio de Abogados de Baleares 1996, 264 pp.

Edició crítica de la *Recopilació de les franqueses i dret municipal de Mallorca* encarregada pels Jurats i pel Gran e General Consell a la comissió de juristes enunciada en el títol l'any 1621 i concloua i lliurada per aquests (però mort, ja, un d'ells, Zaforteza) als Jurats el 7 de maig de

1622. L'obra seguia inèdita en tres manuscrits: l'original, còdex 33 de l'Arxiu del Regne de Mallorca (base de la publicació actual), i dues còpies, una del mateix segle XVII (còdex 182 del mateix arxiu) i una del segle XVIII (Ciutat de Mallorca, Biblioteca March). L'edició actual (57-255) és precedida d'un bon estudi d'Antoni Planas (3-55), explicant la situació jurídicopública del Regne de Mallorca, i el procés de redacció de la compilació, autors, estructura i contingut fonamental, fonts integrants, destí de la mateixa i valoració que en fa l'editor.

El propòsit de les autoritats que prengueren la iniciativa d'aquella compilació era la de modernitzar el dret mallorquí, ancorat en un complex de fonts medievals, cercant així no sols una simple recopilació del dret vigent, sinó una verdadera reforma del mateix, mitjançant l'autorització als juristes d'establir *Ordinacions noves* en els aspectes que calgués, completant o modificant les normes fins aleshores vigents. Aquestes *Ordinacions noves* —que, de fet, representen a l'entorn d'un terç del conjunt del text— havien d'inspirar-se bàsicament en els drets dels regnes veïns i en concret ho feren de forma substancial en el dret de les *Constitucions de Catalunya*.

L'obra consta de dos volums, però en realitat sols compta el primer, ja que el segon només conté un sumari dels textos reials (amb indicació de sobirans, dates i manuscrit originari), que hi havien de figurar 'ad longum' (trenta-tres capítols solament).

El volum primer (autèntic cos de la compilació) s'estructurava en cinc llibres, subdividits en vuitanta-cinc títols i aquests en tres-cents vuitanta-sis capítols o *Ordinacions*, formant un cos sistemàtic que s'apropa al de la segona recopilació catalana (la de 1588-89) i, a través d'ella, a la del codi Justinian, però que se'n separa ben aviat. En els capítols són reproduïdes les diferents fonts integrants del dret mallorquí —bàsicament: a) privilegis paradigmàtics d'origen sobirà; b) ordinacions dels governadors i del Regne; i c) ordinacions dels jurats i consell amb aprovació del governador i algunes disposicions de dret canònic, bé d'una manera textual, bé resumint o refonent el seu text (tot traduït al català), on en general són indicats els còdexs o reculls medievals d'on provenien les fonts aplegades. L'editor Planas ha tingut cura a precisar o completar aquestes referències de procedència, i d'identificar, ben sovint, l'autor de la norma o organisme promulgador, no sempre ben expressat en l'original.

Ja hem indicat el paper i la significació de les nombroses *Ordinacions noves* intercalades en el cos del text, en el lloc que sistemàticament els corresponia. A través de les mateixes, els seus redactors donaren compliment a l'encàrrec de reformar l'ordenament jurídic mallorquí, bé que algunes vegades designen, com a tals, transcripcions de fonts en vigor. En alguns casos, els autors es limitaren a fixar per escrit costums acceptats pels tribunals, o a fer una refosa de textos diversos de dret vigent, o a adaptar-los a les noves circumstàncies. Però quasi totes elles tenien com a finalitat la creació d'un dret nou, omplint les llacunes de l'ordenament jurídic o derogant clarament el dret municipal anterior (és a dir, el propi del Regne) o comú (romà i canònic, que n'era supletori). Tal com assenyala l'editor, un grup d'aquestes *Ordinacions noves* s'inspiraven en les *Constitucions de Catalunya* —si ja no les recollien textualment—; un altre era constituït pels vells capítols ja formulats pels jurats, però que no havien obtingut el 'placet' del sobirà; i un tercer responia a l'experiència jurídica dels propis autors de la recopilació.

Però el text d'aquesta no respongué als propòsits dels seus propulsors, ja que el projecte —de redacció precipitada, que no arribà a un any— no fou aprovat pels Jurats, que ni tan sols en feren objecte de debat. El *General Consell*, afirma Planas, no tingué la suficient empena per a prendre en consideració un projecte que podia resultar controvertit, especialment per les substancials innovacions introduïdes en matèria de dret successor, i així quedà totalment aparcat. Tampoc no fou major la seva fortuna en l'ordre doctrinal, ja que les seves disposicions no apareixen al·legades pels juristes. Planas la considera de valor mediocre i n'assenyala les incongruències i imperfeccions, formals i materials.

Això no obstant, aquesta publicació era convenient per a aprofundir en el coneixement de les antigues institucions mallorquines, ja que fins ara només teníem l'estampació de les *Ordinacions* d'Antoni Moll (1663), que en rigor és una juxtaposició d'algunes fonts o sumari

d'altres. La transcripció actual del Canet-Mesquida ha estat realitzada amb tota cura i el seu editor s'ha preocupat de fer-la acompanyar de diversos elements que en faciliten la consulta: una taula amb classificació de les disposicions contingudes o indicades en els dos volums, i un índex analític, ambdós amb la corresponent remissió al seu lloc en el cos textual, apart, naturalment, d'una bibliografia ben actualitzada. I cal agrair al Col·legi d'Advocats Balear el generós patronatge d'aquesta empresa.

Josep M. Font i Rius

Escrips polítics del segle XVII: Tom I. Notícia Universal de Catalunya de Francesc MARTÍ I VILADAMOR. Edició a cura de Xavier TORRES (Jaume Caresmar, 8), Vic i Barcelona, Eumo Editorial 1995, 147 pp. de Gaspar SALA i altres textos. Edició a cura d'Eva SERRA I PUIG (Jaume Caresmar, 8), Vic i Barcelona, Eumo Editorial 1995, 187 pp.

Cal agrair a Eumo Editorial l'interès en la publicació de textos històrics, que, si no poden ésser considerats inèdits, no havien tingut cap altra edició posterior a la seva època de vigència política, i el fet d'haver donat vida a una col·lecció com aquesta, que col·locada sota el record inspirador de Jaume Caresmar, és destinada a l'edició de fonts històriques. L'esforç, no cal dir-ho, és més que lloable.

Aquest treball de l'edició de fonts és per a nosaltres una assignatura pendent, que, si tenim presents les publicacions dels darrers deu anys, semblaria que ara passa per una saludable hora de deixonidament: el *Dietari* de Miquel Parets (Vic 1989), el *Calaix de sastre* de Rafael Amat i de Cortada, baró de Maldà (Barcelona 1990 i ss.), *La Guerra dels Segadors a través de la premsa de l'època* (Barcelona 1993), el *Llibre de polítiques i curiositats*. Memòries de Pau Porcet (Montserrat 1995), i darrerament les *Cròniques d'Espanya* de Pere Miquel Carbonell (Barcelona 1997: el lector en pot veure la recensió en aquesta secció, algunes pàgines abans d'aquesta). Aquesta tasca semblava que havia estat oblidada durant un quant temps, des de les darreries del segle XIX fins ara; aleshores l'impuls del Romanticisme propicià edicions d'obres tan importants com el *Dietari de l'Antic Consell Barceloní*, el *Llibre de les solemnitats de Barcelona* i d'altres obres clàssiques per a la nostra història.

Els criteris de tria i divulgació de textos, fets per l'editorial i el director de la col·lecció, Joaquim M. Albareda, són molt encertats. No pot haver-hi cap mena de dubte que dins la publicística de la Guerra dels Segadors —i, per extensió, en la de tot el segle XVII— hi ha un abans i un després de l'obra 'reconciliadora' de Francesc Martí i Viladamor, cosa que tot lector pot comprovar en repassar els textos del segon volum, potser menys coneguts, però no per això menys representatius: els *Secrets públics* de Gaspar Sala, la *Política del comte d'Olivares* de Josep Sarroca i, per últim, el *Sermó predicat en lo aniversari...* per Josep de Jesús Maria, carmelita descalç; gràcies a ells podem fer un seguiment ple de l'evolució dels fets i de les opinions durant la crisi dels segadors.

Quant a les normes de transcripció, potser hauria estat preferible arribar a citar les fonts que esmenta la pròpia obra —com és el cas de la *Notícia de Catalunya* de Martí Viladamor—, o àdhuc el sistema de crides mitjançant asterisc (*) en lloc de notes al peu de pàgina en el cas del segon volum dels *Escrips polítics...* El lector també agrairia uns índexs que li permetessin d'accedir amb majors rapidesa a la informació desitjada; cal suposar que es tracta de criteris editorials, però el cert és que compliquen més la lectura i no faciliten massa l'esforç d'aprofundiment en el text.

Aquestes darreres són menudències i, si director de la col·lecció i editorial ho creuen convenient, els volums següents podrien resultar encara millorats. Perquè el cert és que l'aparició d'aquests dos volums representa un gran esforç i és una eina de divulgació molt profitosa. Cal formular els millors desigs a fi que l'empresa tingui continuïtat contribuint així

al desideràtum que anem disposant d'una col·lecció d'obres clàssiques dins la història dels Països Catalans.

Isabel Juncosa

Carme MORELL I MONTADI, *La famosa Comèdia de la Gala està en son punt*. Edició i estudi. Presentació de Joan MAS I VIVES (Textos i Estudis de Cultura Catalana, 14), Barcelona, Curial Edicions Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1986, 178 pp.

Amb l'edició de *La famosa Comèdia de la Gala està en son punt*, de la primera meitat del segle XVII, magníficament estudiada i editada per Carme Morell, amb una presentació inicial de Joan Mas i Vives que l'enquadra en el context de la literatura paròdica de l'època, disposem d'una nova comèdia de teatre barroc, anònima, que ens era totalment desconeguda, tal vegada una de les més primerenques del gènere a Catalunya. L'obra s'ha conservat en el cançoner manuscrit barroc *Recreo y jardí del Parnàs*, compilat per Batista Mirambell, que es pot llegir al manuscrit núm. 229 de la Biblioteca Provincial de Palma de Mallorca, l'únic testimoni que ens ha transmès la comèdia. A més de la completa descripció codicològica que ens n'ofereix Carme Morell (pàg.98), el manuscrit havia estat catalogat per Jesús García Pastor i Maria Marsà en l'*Inventario de manuscritos de la Biblioteca Pública del Estado en Mallorca* (Ministerio de Cultura, Madrid 1989, 37), recull on, d'altra banda, figuren descrites moltes altres peces de teatre mallorquí, encara per explorar. Fent honor a la veritat, el primer que s'adonà d'aquesta obra fou Pere Bohigas a *Fondos manuscritos de las Bibliotecas de Mallorca*, («Revista de Biblioteconomía», juliol-setembre, 1944, 6). Alguns fragments de la comèdia es conserven en forma de poema independent en els ms. 1149, 1358 i 1406 de la Biblioteca de Catalunya, i en el ms. 116 de la Biblioteca Menéndez y Pelayo de Santander.

Desconeixem qui en fou l'autor; podem pensar en un de tants escriptors -aquest del domini occidental- que al costat de molts altres que ens són desconeguts figuren antologats per Batista Mirambell, compilador del *Recreo i Jardí del Parnàs*. Hem de dir que en aquest cançoner hi ha -sobre un dramaturg que ens és desconegut- aquests versos al·lusius, que podrien fer referència al nostre home: «i que quant vinga ocasió/ quisà's manifestaran,/ ab lo auctor de una comèdia/ digne de ser alabat».

El fet que l'obra restès manuscrita, copiada en un únic testimoni, ens pot fer pensar que en el malmès panorama literari de l'època, no hi havia cabuda per a aquest subgènere, i que aquesta peça no té gaire qualitat; i, tot s'ha de dir, no ultrapassa l'exercici d'estil.

La famosa Comèdia de la Gala està en son punt és un text paròdic d'una obra espanyola potser inexistent, que ridiculitza les convencions d'un gènere llavors omnipresent: 'la comedia nueva', en un moment en què la literatura catalana, en el context de la puixant literatura espanyola del Segle d'Or, és deutora i esclava d'aquests models. Ara per ara, no s'ha trobat cap obra catalana o castellana homònima que ens doni clàries sobre l'original parodiat. En aquesta burla de la comèdia palatina, anomenada així perquè es troba a mig camí de la mitològica i la pastoral, s'hi escenifica, en tres actes, una història d'amor, d'embolic, amb presència d'elements meravellosos, l'acció de la qual passa en una Cort poc seriosa, on els personatges van vestits poc galanament, en clara contraposició al títol de l'obra: *La Gala està en son punt*. Desconec fins a quin punt hi havia intenció de ridiculitzar la monarquia de l'època.

Totes les literatures, en tots els temps i èpoques, han parodiat i han estafet les seves pròpies obres i gèneres. Ja Aristòfanes a *Les Granotes* parodiava Èsquil; Llucià de Samosata, Homer. En l'àmbit de la catalana recordem les *Quatre epístoles paròdiques de Bartomeu Sirlot*, procedents d'un plec solt del segle XVI, editades per Josep Romeu i Eulàlia Duran. Pel que coneixem de l'obra dramàtica de Francesc Fontanella, editada per Maria Mercè Miró, sabem

com la nostra literatura perifèrica, marginal, ridiculitzava i imitava l'obra d'uns autors molt prestigiosos. Paròdies que d'altra banda presenten tres nivells d'execució: verbal, pel que fa al joc de paraules; formal, que carrega en la forma i l'estil; i temàtic, en tots els quals es caricaturitza l'obra i l'esperit de l'autor fins a carregar-se'l, si cal. Antoni Serrà Campins en el seu llibre, *El teatre burlesc mallorquí, 1701-1850* (1987), dedicà un capítol singular a l'estudi de les fonts literàries (102-109) d'aquestes obres, on deixà ben clar que bona part dels entremesos illencs es nodrien d'imitacions i de traduccions lliures espanyoles del segle XVII.

Atès que no tenim clarícies sobre el seu autor, sabem per l'estudi de les rimes, del lèxic i de la llengua que pertanyia al domini lingüístic occidental. Podríem parlar d'un autor valencià que era bon coneixedor de la literatura castellana de l'època. Molts dels qui ens dediquem a l'estudi del teatre tenim present aquell article de Jordi Rubió i Balaguer, *Sobre el primer teatre valencià*, en el qual planteja la importància de l'escena valenciana en els orígens de la història del teatre a Espanya. L'autor de la *Famosa Comèdia* ben segur que coneixia l'obra de tot aquell estol de dramaturgs castellans que van anar a viure a València, tals com Lope de Rueda, Alonso de la Vega i més tard Lope de Vega. Els treballs d'Henri Merimée en *L'art dramatique à Valencia* (1913), encara són útils en aquest sentit. És curiós, doncs, que un esperit atent fes una paròdia d'aquesta rica tradició, però en la nostra llengua. Com que en català i sobre el teatre català hi havia ben poca cosa de literatura paròdica, Carme Morell quan analitza aquesta obra, que literàriament no és gaire significativa, es veu obligada a inventariar des de zero la història del gènere a casa nostra, i per això s'ha hagut de servir dels molts estudis de literatura castellana que hi ha sobre aquest gènere, que se sustenten sobre les convencions del teatre barroca castellà.

L'edició d'aquesta obra planteja en el nostre àmbit cultural el tema de la gradual presència del teatre castellà en la nostra escena, que ja assegurava un Joan Timoneda quan feia d'editor de les obres de Rueda. No tenim encara cap estudi ben travat que expliqui aquesta penetració. A la Biblioteca de Catalunya (ms.2812) hi ha una obra hagiogràfica, en castellà, *Vida y traslacion de los Bienaventurados San Acisclo y Santa Victoria*, que, si hem de fer cas de la nota en català que figura a la darrera pàgina, seria una de les peces més reculades representades en castellà a un poblet de Catalunya: «Esta comedia fou representada en Sant Salvador de Breda lo die 25 de juliol, die de Santa Anna del any 1615». També cal tenir en compte unes llicències i permisos, que diversos pobles de les comarques gironines demanen al bisbe per representar misteris, concessions que vam editar als «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» (vol. XXXV de 1995), on veiem que des del 1613-1614, s'escenifiquen obres al·lègoriques i hagiogràfiques en castellà. Aquests enfilalls de dades, i moltes d'altres notícies que podríem aportar, coetànies de la redacció de *La famosa comèdia de la Gala*, mostren com hi havia gent capaç de poder gaudir i, si s'esqueia, estrafer, una obra castellana, ja fos com a contestació a la progressiva castellanització, que en tots els àmbits sofria el país, o com a simple calc temàtic, atesa la puixança de la dramaturgia 'lopesca'.

Dins el migrat panorama dramàtic català del segle XVII, l'edició de *La famosa Comèdia...* no deixa d'ésser una fita important ja que renova la història literària d'aquella època. La comèdia burlesca és una de tantes manifestacions de la dramaturgia barroca, que tenia una arrelada tradició en les obres de Francesc Mulet, Francesc Fontanella, etc. Ara aquesta obra reforça la importància d'un gènere que Carme Morell ha tractat amb solvència i seriositat.

Pep Vila

Joan Antoni MESQUIDA I CANTALLOPS, *El Tractat del salitre (Palma 1640). Estudi històric i lingüístic d'un text químic del segle XVII*, Ciutat de Mallorca, Institut d'Estudis Balearics 1996, 174 pp.

El *Tractat del salitre*, editat a Palma de Mallorca en 1640, és considerat el primer text de química —en el sentit modern del terme— publicat en català, per ordre d'Alfons de Cardona i Borja, virrei del Regne de Mallorca de 1633 a 1640, durant el regnat de Felip IV. En aquest anònim *Tractat*, hom explica la manera d'obtenir salnitre —o sia, nitrat de potassi, KNO_3 , element que antigament gaudí d'una gran importància econòmica i estratègica ja que era emprat en la fabricació de la pólvora— partint de la recollida de les primeres matèries i la descripció dels processos de refinament i de cristal·lització de les mateixes. Del *Tractat del salitre* se'n conserven dos exemplars coneguts: l'un és guardat a la Biblioteca Balear del monestir de la Real i l'altre a la biblioteca privada de can Vivor, ambdós a Palma.

L'any 1982, l'Institut d'Estudis Balearics ja havia publicat, en la seva revista «Estudis Balearics», un treball de M. Estrades i A. Terron que incloïa l'edició facsímil del *Tractat*. L'any 1996, el mateix institut ha tret a la llum el llibre *El Tractat del salitre (Palma, 1640). Estudi històric i lingüístic d'un text químic del segle XVII*, del qual és autor Joan Antoni Mesquida i Cantallops (Palma 1967), professor de la Universitat de les Illes Balears (UIB). Mesquida transcriu novament el text acompanyat d'un exhaustiu i rigorós estudi històric i, sobretot, lingüístic.

Aquest treball més recent, que ara ressenyem, s'estructura en set grans capítols. El primer, introductori, tracta de l'interès lingüístic de l'obra —un text tècnic i en català aparegut durant el període anomenat, potser massa a la lleugera, Decadència—, i també tracta del context històric durant el qual l'obra va ser redactada i, concretament, del context militar —de les escoles d'artilleria del segle XVII i dels textos que generaren—, de l'entorn científic —a Europa, a la Península Ibèrica i als Països Catalans— en aquella època i, encara, de les teories químiques sobre el salnitre, com també dels mètodes d'obtenció (des dels orígens fins al segle XIX). El segon capítol enfoca el problema de l'autoria del text: el *Tractat* és anònim i Mesquida presenta i defensa la hipòtesi que l'autor és el polvorista oficial de la universitat del Regne de Mallorca d'aquell temps, Miquel Carbonell (de qui, tanmateix, les dades del naixement i de la mort resten, per ara, desconegudes). L'autor dedica el tercer capítol a una detalladíssima anàlisi lingüística del text —gràfica, fonètica, morfosintàctica i lèxica—. En el capítol quart hi ha el resum i les conclusions de l'estudi, entre les quals l'autor destaca, quant als aspectes històrics del *Tractat*, 1) l'ús de la llengua catalana en un text de tipus tècnic del segle XVII (en la llengua pròpia del país i, doncs, la dels tècnics, a qui anava adreçat el tractat, no pas en llatí ni tampoc en castellà), 2) el fet de constituir un precedent relativament primerenc dins el context europeu de la química (en el sentit modern del terme, la química té com a data de referència l'any 1660, amb l'aparició de l'obra *The Skeptical Chemist*, de Robert Boyle), 3) la considerable importància militar i social que un manual per a la fabricació de la pólvora tenia —com a base de l'artilleria de foc— en la Mallorca del segle XVII (en un escenari de continuats conflictes bèl·lics: lluites socials, bandolerisme, corsarisme, etc.), i 4) la hipòtesi formulada sobre l'autor del text (Miquel Carbonell, que es traslladà a la península per tal d'aprendre els mètodes d'obtenció i fabricació del salnitre, era mestre polvorista de la universitat de Mallorca, màxima institució del Regne, cosa que connecta amb el fet que el tractat es publicués per ordre del virrei); quant als aspectes d'anàlisi lingüística, el *Tractat del salitre* 1) és redactat en una llengua prou genuïna (amb influència del castellà cenyida, però, a aspectes de grafia, de lèxic i poca cosa més), 2) s'adequa a les característiques pròpies dels llenguatges d'especialitat (precisió, coherència, formalitat i funcionalitat), 3) s'ajusta a la varietat lingüística, pròpia del registre, i 4) conté terminologia especialitzada (cf. 96-102). Finalment, com a capítol cinquè del llibre de Joan Antoni Mesquida, ve la transcripció del text (en la qual, l'autor ha seguit les normes de la col·lecció «Els Nostres Clàssics», regularitzant l'ús de les majúscules, l'accentuació, l'apòstrof, el guionet i la puntuació —segons el català modern—, desenvolupant les abreviatures, regularitzant els usos de *u/v* i de *i/j* i indicant amb un punt volat les elisions i els casos d'aglutinació que avui no tenen representació gràfica, indicant, encara, els canvis de pàgina de l'edició original amb el signe //). El capítol sisè conté,

ja en forma d'apèndix, uns documents d'arxiu referits a Miquel Carbonell, il·lustracions, i una taula de formes verbals. En el capítol setè, i darrer, hom elenca les fonts arxivístiques consultades al llarg de l'estudi (de l'Arxiu del Regne de Mallorca, de l'Arxiu Diocesà de Mallorca i de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), com també les fonts bibliogràfiques.

En resum, doncs, Joan Antoni Mesquida —investigador mallorquí de textos científics i tècnics dels segles XVI i XVII escrits en llengua catalana— ens ofereix l'estudi i l'edició del *Tractat del salitre*, esperant que aviat podrem veure publicada, també, la tesi doctoral del mateix investigador, defensada a la Universitat de les Illes Balears l'any 1996: *La Pràctica mercantil de Joan Ventallol. Estudi lingüístic i edició d'un text matemàtic del segle XVI*.

Carles Riera

Entremesos Mallorquins. Edició crítica a cura d'Antoni SERRÀ CAMPINS (Els Nostres Clàssics, Col·lecció B, 12), Barcelona, Editorial Barcino 1995, 474 pp.

El professor i investigador mallorquí Antoni Serrà i Campins, professor de literatura catalana a la Universitat de Girona, conegut per les seves valuoses aportacions a la història de la literatura mallorquina dels segles XVIII i XIX, ens ofereix en aquesta prestigiosa col·lecció l'edició crítica de deu entremesos, escrits per autors cultes i de vena popular, triats d'entre una abundant producció, la majoria de la qual encara resta manuscrita i malconeguda, no només en l'àmbit illenc, sinó arreu del domini lingüístic català. Solament a Mallorca, Serrà n'ha inventariats cinquanta-tres, compostos o representats a l'illa entre els anys 1700 i 1850. Algunes de les peces antologades tals com l'*Entremès d'en Roagó Florit y na Faldó*, l'*Entremès d'en Llorens Malcasadís y na Susaina des Fil* o l'*Entremès del pasquadó* són petites obres mestres d'un teatre de tradició popular que anava adreçat a menestrals, pagesos, gent que freqüentava un teatre de pobres, etc. Aquesta escena coexistia amb tot un altre teatre modern que no acabava d'arrelar per dificultats diverses d'ordre cultural i polític.

Serrà ja havia estudiat el gènere en dos altres llibres anteriors que es complementen amb aquest. Ens referim al *Teatre burlesc mallorquí 1701-1850* (Barcelona, Curial-Abadia de Montserrat 1987) i *L'entremès, un gènere tradicional i europeu*, dins «Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença», II (Barcelona, Curial 1994, 279-293). L'edició crítica dels deu entremesos és obra d'un curador solvent que coneix bé la transmissió dels textos, que ens proposa unes lectures i interpretacions adequades a cada moment. Anota les obres amb un imponent aparat de variants i notes aclaridores de llengua i d'estil, que ens fan llum sobre el sentit de molts versos. El volum és encapçalat per un interessant estudi, on l'autor s'ocupa dels orígens i de l'europeïtat del gènere 'entremès', de la producció catalana, dels dramaturgs i de les representacions, de la posada en escena, estructura, comicitat, llengua i estil, de la mètrica i la selecció de les obres.

Jordi Carbonell en el seu treball *La literatura catalana durant el període de transició del segle XVIII al segle XIX*, dins «Actes del Quart Col·loqui de Llengua i Literatura Catalanes», (Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1977, 269-313), esmentat en aquest estudi, ja va remarcar que aquesta literatura popular era un fet unitari arreu dels Països Catalans, i que aquest bloc coherent dibuixa una de les línies mestres de la nostra literatura des de la darrerria del segle XVIII fins a començ del XX. Els entremesos, els sainets, les joguines còmiques, els col·loquis, els jocs, tot aquest teatre satíric breu, mereixeria una bona monografia. Evidentment hi ha encara problemes no resoltos. A hores d'ara no disposem ni d'un trist inventari d'obres, autors i gèneres, cap catàleg d'impresos i manuscrits per començar a posar fil a l'agulla.

La lectura d'un llibre tan estimulant com aquest, que ofereix una variada antologia d'obres agrupades en temàtiques, deixa al meu entendre una sèrie de qüestions obertes que passo a enumerar, i que no forçosament totes tenien cabuda en l'estudi inicial del llibre que ja fa prou patxoca. Encara que donem per sobreentès que aquestes obres deriven d'uns patrons medievals, els entremesos, dels quals gairebé no tenim mostres en català durant els segles XVI i XVII, s'haurien d'estudiar i de reinterpretar a la llum d'uns anomenats gèneres menors o curts, que tenen una presència molt significativa en les lletres barroques castellanques, la influència dels quals es perllonga en l'àmbit català al llarg dels segles XVIII i XIX. Estem parlant de la lloa, el ball, el diàleg entremesat, el sàinet, el miracle, el col·loqui, etc., que demanen una visió de conjunt.

Serrà ja s'adona dels estrets lligams, dels punts de coincidència que hi ha entre els entremesos mallorquins i els espanyols. Així per exemple l'*Entremès de ne Vetlòria* no segueix *La Cueva de Salamanca*, com fa en canvi l'*Entremès de la burla del marit i muller*, d'un autor anònim del Principat, sinó que segueix una adaptació d'*El Dragoncillo* de Calderón (pàg.37). Hem d'ésser conscients que bona part de la temàtica, arguments i situacions que ens ofereixen aquestes peces ens han pervingut per influència de les obres castellanques impreses en forma de plec, a través de les escenificacions portades per les companyies forasteres de teatre ambulants. Més indirectament per les adaptacions de creacions semblants de les literatures franceses o italianes, però gairebé sempre vehiculades a través d'aquesta realitat interposada. Una ullada al catalèg d'entremesos, que a final del segle XVIII, edità la llibreria Matheo Barceló de Barcelona, i no és l'única, ens permet de copsar l'abundant producció d'aquest gènere, tota, però, en castellà.

De la dependència d'uns models espanyols, sorgeix a l'escena catalana un problema de terminologia, que encara no crec resolt: 'entremès', 'sàinete', 'sàinet'? En la literatura veïna, la denominació d'entremès desapareix gradualment a mitjan segle XVII, i dóna lloc a la de 'sàinet'. En la nostra, fins ben entrat el segle XIX, perdura el nom d'entremès, encara que perd terreny a favor de 'sàinete' o 'sàinet', com a sinònim de peça més evolucionada. A grans trets, el 'sàinet' era una obra menor, un teatre burlesc més genèric, que es representava ballat o cantat al final de la segona jornada de la comèdia. En canvi, l'entremès del XVIII podria ésser una forma particular del sàinet, peça breu que s'intercalava entre dues jornades de la comèdia amb la finalitat de divertir. Seria interessant d'analitzar el contingut de moltes obres catalanes, d'esbrinar quan es fa efectiu aquest canvi semàntic (i/o de contingut), que s'observa en moltes reedicions o refoses d'aquestes peces breus. Quina diferència hi ha entre aquests entremesos mallorquins i, per exemple, el *Sainets de la vida picaresca*, editats al seu dia pel plorat Xàvier Fàbregas? La denominació de 'sàinet/e' l'hem de veure com si fos només un barbarisme? Aquest estudiós deixà escrit en la seva *Història del teatre català* (Barcelona, Millà 1978, 86) que el drama català modern creix a partir del sàinet popular, i que poc a poc assimilà les influències del teatre coetani i donà naixença a la comèdia i al drama burgesos. Ens interessa, ara, el testimoniatge d'un viatger francès, André Grasset de Saint-Sauveur, cònsol i comissari de comerç reial francès, que visità les Illes entre el 1801 i el 1805, viatge aquest que és narrat en el seu *Voyage dans les Iles Baléares et Phitioues...* (París, 1807). Quan explica les seves visites al coliseu teatral de Palma de Mallorca, ens parla dels 'sainets', d'aquestes peces breus, amb les quals s'acabava una comèdia o una tragèdia: «le spectacle se termine par le sàinete, petite pièce qui plaît infiniment au peuple, dont les moeurs et les habitudes ordinaires y son rendues avec une vérité frappante. Quelques fois aussi le sàinete se compose de deux petites pièces qui se jouent en même temps». (pàg. 115). Sabem també que Josep Robrenyo, fugint de la Península, actuà a Ciutat de Mallorca el 1812, oferint els seus sainets i d'altres peces de propaganda política.

Atesa la dificultat que hi ha a editar, cronològicament, els entremesos, ja sia per la gran quantitat de còpies, refoses, adaptacions o manlleus que presenten, el criteri d'ordenació d'acord amb la seva temàtica em sembla, a voltes, una mica reductiu. El material que ens ha

ofert el professor Serrà ens permetrà, sens dubte, en futurs estudis ampliar la tipologia del gènere. Com que la comicitat d'arrel carnavalesca és el tret bàsic de l'entremès, en les obres hi ha tot un seguit de claus temàtiques, la interpretació de les quals no sembla aprofitar-les prou. Em refereixo al tema de la gana, la intriga que sempre acaba, en forma de burla o d'engany, a bastonades, l'erotisme amb la presència d'un triangle amorós, la dialèctica de l'enfrontament entre uns personatges que han de resoldre una determinada situació, l'aparició d'uns 'dramatis personae' que vehiculen conceptes universals tals com la gola, l'avarícia, la gelosia, la presència de la dona com a personatge desencadenant d'una situació, l'aparició del sagristà, de l'estudiant, del vell, el taujà, etc., és a dir, la construcció d'una galeria de tipus humans que vehiculen tot un seguit d'estereotips lingüístics, que s'expressen en la llengua del carrer embastardida, que propicien el contacte de llengües, l'aparició d'idolectes, etc., esquemes que també trobarem presents en els quadres de costums, en prosa, de la primera renaixença catalana.

Aquestes obres presenten sovint la transgressió d'uns valors oficials que feien aigües, ens introdueixen en el coneixement d'una altra realitat que era motiu de crítica o de burla, una galeria de vicis i virtuts de la societat d'aquell temps. Darrere la simple comicitat, de vegades hi havia l'escarni d'una situació puntual. Al costat d'algunes peces de clara filiació medieval, alguns entremesos mallorquins o catalans setcentistes no són, en algun sentit, amb totes les limitacions que vulgueu, una derivació abreujada de la comèdia espanyola de capa i espasa, amb un plantejament, un nus i un desenllaç molt marcat i rudimentari? En el segle XVIII, i en l'àmbit de les lletres hispàniques, hi ha un debat molt viu sobre la licitud de l'entremès, un gènere que conviu perfectament amb d'altres realitzacions escèniques més ambiciosos, asèptiques i de més volada. Aquest debat afectà la producció dels entremesos catalans? Tampoc no estic ben segur que els entremesos fossin només un gènere d'adscripció netament popular, tema aquest que crec que de vegades s'ha idealitzat. El poble no sempre es podia pagar una entrada al teatre. Els il·lustrats com ara el Baró de Maldà, i altra gent de posició, anaven a veure aquestes obres que traduïen situacions i temes compromesos que no veien en altres escenaris. Sabem que el públic burgès trobava satisfacció en aquests espectacles, per ventura crus i poc edificants, i que la Il·lustració volia suprimir, perquè s'allunyaven dels paràmetres ideològics que desitjava imposar.

Qui llegeixi aquesta col·lecció d'entremesos editats per Serrà, un gènere breu bastit a través d'uns esquemes que es repeteixen en totes les literatures, a més de passar-s'ho bé amb unes historietes amenes de la vida de cada dia, que es representaven enmig o al final d'una comèdia o bé com a gènere independent, tindrà ocasió d'acostar-se a uns textos realistes, impregnats d'un cert tipisme, que donen la mesura de la societat mallorquina i espanyola de l'època.

Pep Vila